

84(2р=Банг)

Т 309

С 11894

ЖАМАЛ ТЕКУЕВ

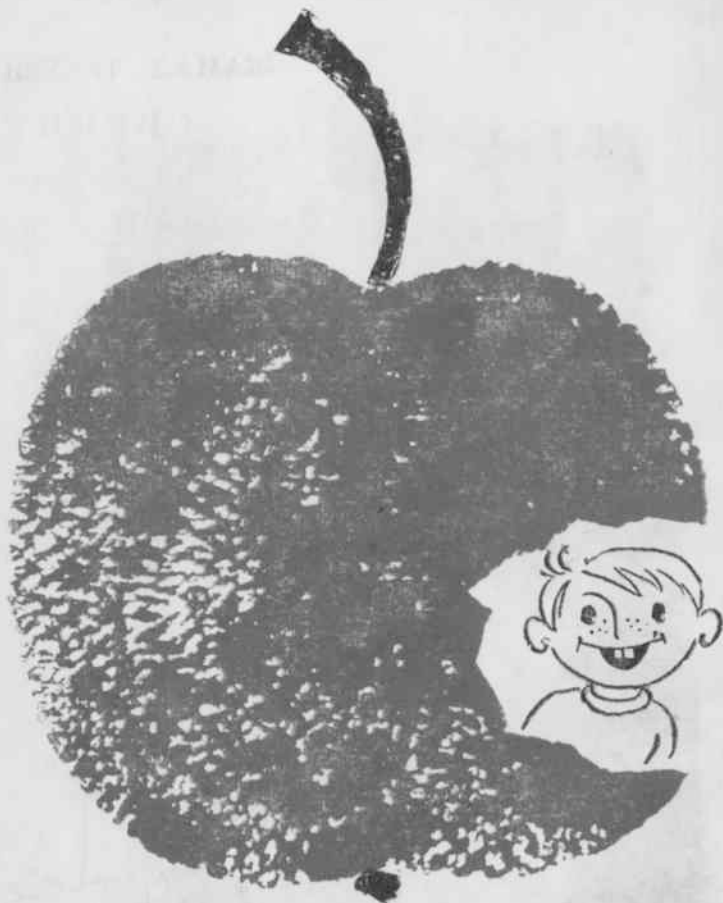
СИРКИУ

ЖАМАЛ ТЕКУЕВ

СИРКИУ

ЖАМАЛ ТЕКУЕВ

СИРКИУ

ХАПАРЛА

С 11894

«ЭЛЬБРУС» КИТАП ВАСМА · НАЛЬЧИК · 1974

Набердино-Балкарская Государственная научная
Библиотека имени Н. Н. Крупской

С (Балк) 2
Т 309

Художник ВИКТОР СИРОТИНЦЕВ

Т $\frac{0761-092}{М 125 (03) - 74}$ 72 — 74

© «ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА, 1974

БИЗ ТЁРТЕУЛЕНБИЗ...

Бизни ауулну кёрмеген эсенг, кёпню кёргенсе деп айталлыкъ туйюлме. Хау, ол кертиди. Сен дуняда бек ариу жерледен бирин кёрмей тураса. Алайды да, шуёхум, Нартлыны кёрюрге ашыкъ.

Элибизни аты алайды. Аны тегерегин ёмюрлюк агъач къуршалапды. Эки жаны бла, ташдан ташха секире, Черекге туберге ашыкъгъан тау суула саркъадыла. Аланы «жырлагъан» тауушлары не кече, не кюн тохтамайды. Ингир болса, Нартлыны башы тёбеден (нек болгъанын билмейме, ол тёбени аты жокъду) эл сюрюуле ёкюрюшюп, макъырышып энишге айланырла. Ийнек мёнгюрдеген, къой макъыргъан тауушла элни аягъы юсюне салырла.

Адамлары уа... адамлары?.. Анда жашагъанла насыплы адамладыла. Жигитле, иш кёллюле, халала, жарыкъ бетлиле... Къысхасы, Нартлы деп элибизге бош айтмайдыла.

Нартлыны сол жанындагъы суугъа Суху дейдиле. Аны онг жагъасы тегерек талада колхозубузну уллу терек бахчасы барды. Бахчаны Адемей аппа сакълайды. Энди биз алгъынча хыличиле туйюлбюз. Аппа бла иги шуёхла болгъанбыз. Бош заманы-

быз болса, Адемей аппагъа терек бахчаны сакъларгъа болушабыз.

Элибизни онг жаны черекден ётюп, кюнлюм бетде уа деменгили къая барды. Кенгден къарасанг, асыры сыйдам кёрюннгенден, бичакъ бла жонулгъаннга ушайды. Алай жууугъуракъ барып къарасанг а, тюз ортасын кесип ётген кенг техтирни кёрлюксе. Ол а кийиклени бек суйген жерлериди. Танг аласы бла къыланчмюйюз ёхтем жугътурла суу бойнуна жалаугъа энерле. Ызы бла уа къаяны туюбу табада, ташдан ташха секире, бир бирлерин къууа бираз безирерле. Сора сёдегей ыранчыкъ бла баш техтирге ёрлерле да, къалын кырдыкга батылып жатарла... «Баш техтирге чыгъып, кийик атып тюшюучю заманларым да болуучу эдиле»,—деучюдю Адемей аппа.

Бизни элибиз ма аллай къудретли жерде орналгъанды.

Бизни заманыбызда уа баш техтирге чыкъгъан адам барды деп билмейбиз. Уучу Таулан ёрлейди деучюлле. Алай тюзюн, терсин билмейме. Унутуп барама... Адемей аппа бла къалай шуёх болгъаныбызны юсюнден айтмай къояргъа жарамаз.

* * *

Биз төртюбюз да бир орамда жашагъан тенглебиз. Бир школгъа, бир классха жюрюйбюз. Бир бирибизни кёрмей кёп туралмайбыз. Кертиди, Маммаш къалгъан ючюбюзден бир эки-юч жыл таматады. Бизни бла окъургъа да кёп заманны ауруп тургъаны ючюн тюшгенди. Бою алаша, жюрюшю ууакъ болгъанына да къарамай, биз аны таматабызгъа айыргъанбыз да, Маммашны оноуу болмай, бир тюрлю иш этмейбиз.

Экинчи нөгерибизни аты Асланмырзады... Ол узун бойлу жашды. Сёзге устады, тириди. Сагъакъ ауруудан къалгъан тапла бираз бузадыла ансы, Асланмырза ариу жаш болгъанына сёз жокъду. Ючюнчюбюз—Хаммат—мугурайыу деген не болгъанын билмеген, жарыкъ жашды. Тартыуланы бек суюди. Бир тюрлю макъамны мурулдагъанлай, айланыр. Биреуню айтханын терсинден ангыларгъа, аны терсинден айтып кюлюрге бек суююучюду. Хаммат чам атланы атаргъа да аламат болуучуду. Башхаланы къой, бизни да унутмагъанды. Маммашха алашалыгъы ючюн — «Банзай», Асланмырзагъа жугъурлугъу ючюн — «Белый», манга уа — «Тюе»... Аны ючюн бизни Хамматдан кёлюбюз къалмаучуду.

Кюн тюшден ауа, тёртюбюз да «Ханны тохана сына» келебиз. Эл башындагъы гитчерек тебеге Хаммат алай атагъанды да, энди абаданла окъуна ол тебеге «Ханны тоханасы» дейдиле. Кюн къызыу болса да, тебе башында самал желчик къуру да ургъанлай, сериуюнлюк бергенлей туруучуду.

— Бююн мен сизни «Ханны тоханасына» бир уллу иш бла чакъыргъанма,— дейди Маммаш къалпагъын бир жанына салып, тери мангылайына жабышдыргъан дум къара чачын кёолу бла артха сылай. Сора Маммаш бир уллу магъанасы болгъан затны юсюнден айтырыкъча, кёзлерин терк-терк кыса, хар бирибизге тюрслеп къарады да:

— Тереклеге къалауургъа кимни салгъанларын билемисиз? — деп сорду. Бизни не угъай, не хау деригибизге да тёмей, бармагъын ёрге тутуп:

— Адемей аппаны!— деп соруууна кеси жууап берди.

— Андан бизге не? — дедик ючюбюз да бирден. Аллаи бирни къалай ангыламайсыз дегенча, Маммаш башын булгъады.

— Адемей аппа къартды. Алай эсе уа, бизге къоюнларыбызны алмадан толтурургъа онг барды. Аллынга келген ырысхыдан артха турма, бизни ынна алай айтычуду.

Алайда окъуна, даулаша турмай, кёз байлангандан сора Адемейни бахчасына тюшерге оноулашдыкъ. «Къарт болгъанлыкъгъа, Адемейни къолуна тюшсегиз кёрюрме» дерге да бир болдум. Алай къоркъакъгъа санарла деп кесими тыйдым.

Кюн къая артына аууп, кёз байлана тебиреген заманды. Юйде ыннадан бла менден башха адам жокъду. «Анабыз ишден къайтхынчы къутулмасам, артда къыйын болур. Была да къайда къалдыла?» дейме ичимден.

Ол кезиуде орамда сызгъыргъан таууш эшитилди. Мен эшикге чартлап чыкъдым.

Ынна терезеден башын тышына къаратып: «Ушхууур бише турады, абери къаба бар», — деп къычыра къалды.

— Суу жагъа бла ёргеракъ барып, бахчагъа алай чыкъсакъ иги болур дейме.— Маммаш барыбызны тохтатып алай айтды.— Адемей аппа алайгъа артыкъ къарарыкъ туююлду.

Турналача, бир бири ызыбыздан тизилишип, сакъ атлай, чалманнга жетип тохтадыкъ. Кечеги салкъында алманы ариу ийиси бурнубузгъа уруп, аууз сууларыбызны келтирди. Терен кырдыкда сакъайып олтурабыз. Терек бахчада, тегерекде да жан къымылдамагъанча шошду. Бир ауукъдан Маммаш, бизге башын булгъап, чалманнга ёрлеп башлайды. Ол кезиуде черекни ары жаны агъач табадан «У-уу, у-уу!» деген таууш чыгъады. Бир бирге жокку болуп, кырдыкка тегерейбиз. Къалгъанланы билмейме, мени асыры къоркъгъандан жүрегим тыпырдап, жерине сыйынмайды.

Къалай-алай болса да, эс жыйып, тереклеге къу-тулабыз. Тасхачылача, ийилип барып, тёртюбюз да бир терек тюрбюнде тохтайбыз. Бир бири ызыбыздан терекге минип, къыстау къоюнларыбызны толтуруп башлайбыз. Къадалып жырта тургъаныбызлай а, бизден узакъ болмай, шкок атылады. Къымсыз болуп тохтайбыз. Хаммат симсиреп тебирейди, алай Асланмырзаны жумдуругъун кёргенде, аузуна къууут алгъанча болуп тохтайды. Мени къолларым асыры къалтырагъандан, терекден кетерге аздан къалама. Бу жол шкок бютюн да жууукъда атылады. Ол кезиуде жерге тулукъ таууш этип биреулен тиеди. Биз бирем-бирем кесибизни энишге атабыз. Чалманнга жете келгенибизде:

— Ой анам! Мени тутдула! — деген къычырыкъ бла бирге Адемей аппаны:

— Тиерик тюрюлме, къоркъма, балам! Бусагъат мен сени тюршюрейим, — деген сёзлери бир болдула.

...Суу бойну бла энишге энип, эл къыйырына чыкыгъаныбызда, Маммаш симсирей-симсирей келе тура эди.

— Мен энди сизге нёгер болууну къойдум. — Бутакыгъа тагылып къалып, бек абызырадым. Сиз къоркъакъла уа къоюп къачып кетгенсиз.

— Аппаны жетип келгенин кёрмегенми эдинг? — деди Хаммат буюгъуп, ауазын аз эшитдире.

Маммаш хуржунундан къызылыуурт, абадан алманы чыгъарды. «Адемей аппа бергенди», — деп татуун чыгъарып ашап башлады. Терекден секиргенде тегюлгендиле да, жыртхан алмаларыбыздан бири да къалмагъанды. Ахырында, сукъланып къарагъаныбызны кёргенде, Маммаш ючюбюзге да бирер алма берди.

Бешинчи классны бошاپ, каникуллагъа чыкъгъанбыз. Аллыбызда къаллай зауукълу кюнле бардыла! Сюйсенг агъачха бар, сюйсенг—таулагъа, сюйсенг а — колхозгъа болушургъа...

— Келигиз, мен айтханны этерик эсегиз, бир къауум кюн солуюкъ да, колхозгъа андан сора чыгъарбыз. Атамы къарындашы Ростовдан аламат ау келтиргенди. Тамбла эртденликде окъуна чабакъ тутаргъа барайыкъ, — деди Хаммат, желкесин къашый. Бир зат айтырыкъ болса, Хамматны желкесин къашыучу къылыгъы болуучуду. Терекге тагъылып къалгъан ингирден бери Маммаш оноугъа кесин артыкъ бек къошмайды. Хаммат энди Маммашха «Мамметтир» деп атагъанды да, аны эшитсе, жумдурукъларыны къаты къысып, къыжырыкъланады.

Оноулашханыбызча, танг аласы бла Чабакълы суу таба атланабыз. Биз ары жетерге, кюн къая башын жарытханды. Кюнню тыякълары энишге энип, элибизге тийгинчи, анга иги кесек кётюрюлюрге тюшеди. Болса да эл кюн къая башына тиерден иги кесек алгъа къозгъалады. Эртденликде шаудандан суу алыргъа эннгенле да, мал къууалай чыкъгъанла да, суу бойну таба ашыгъышлы энип баргъан тёртеуленни ызларындан тюрслеп къарайдыла.

Чырандан жаратылгъан тау суудан ургъан салкъын аязчыкъ бетибизге урады. Экибиз ауну тутаргъа, экибиз да чертлеуюк чыбыкъла бла башындан чабакъланы къууаргъа керек эдик. Асланмырзагъа бла манга чабакъланы энишге къууаргъа, Маммашха бла Хамматха уа ауну тутаргъа тюшдю. Быстырларыбызны тешип, ух-тух эте, суугъа кирдик. Асланмырза бла мен эки жанында тохтап, чыбыкъла бла жагъада тамыр тюплерин къармай келебиз.

— Терк кымылдагъыз, ансы чабакъла ёрге къутулуп кетерле,— дейди Хаммат.

Экибиз да къадалып, сууну булгъап келебиз. Жете келгенибизлей, Маммаш бла Хаммат ауну терк окъуна кётюредиле.

Ауну ёрге кётюргенлей Хаммат:

— Жилиян!!! — деп кычырыкъдан алып, ауну атып, суудан тышына секирди. Ючюбюз да аны ызындан жагъагъа чартлап чыкъдыкъ.

— Къайда жилиян?.. Суудамы кёрдюнг?! — деп ашыгъышлы сорургъа къалдым. Дуниямда жилияндан бек къоркъгъан затым жокъду да, аркъама келтирип челек бла бир къумурсха къуюлгъанча, титиредим.

— Ауда, — деген болмаса, Хаммат жунчугъандан абери айталмайды. Сора сууукъсурагъанына да къоркъгъаны кшошулуп, гыт-гыт эте, кийимлерин кийип башлайды.

— Ауну уа? Суудамы къоярыкъбыз? — деп сорады Маммаш, буюгъаракъ болуп, терк-терк солуй.

— Керек туююлдю. Кетдик, — деп тебиреди Хаммат, кепкасын къолтугъуна алып, желкесин къашый.

— Ай сизни огъесе. Жилияндан къоркъуп жаппажангы ауну суугъа атыпмы кетериксиз?! — деп Асланмырза, батырчыкъ болуп, суу жагъа таба атлайды. Сора арсарлы болуп тохтайды да, артха айланады. Чертлеуюк чыбыкъладан бирин алып:

— Кетмейми тургъан сунасыз. Хоу сизни жаныгъыз ючюн, эндиге дери аугъа кирип тура болур, — дейди да жагъагъа таукел жанлайды. Биз, сын болуп, къарап турабыз. Асланмырза ташха илинип тургъан чабакъ ауну чыбыкъ бла жагъагъа тартды да артха секирди. Жилиян чартлап, сууну жагъасына чыгъып къалгъанча кёрюнюп, ючюбюз да артха

туракълардыкъ. Батырчыкъ болургъа кюрешгенликге, Асланмырзаны бутлары къалтырайдыла. Чыбыкъ бла узалып, ауну дагъыда тартады да, дагъыда артха секиреди. Ахырында, ауну ичинде къаралдым инчге талыштакны эслеп:

— Ой, сиз къоркъакълагъа ант жетсин! Жилиян деп суу талыштакдан къоркъуп турасыз! — деп суу тубюнде кѣп тургъандан сапын сюртюлгенча сыйдам болгъан, учхалауукъ тыякъны алып, бизни къатыбызгъа жанлады.

Ол кюн чабакъ тутуубуз аны бла бошалды.

* * *

Маммаш терекде тагъылып къалгъан ингир эсигизде болур. Андан бери Маммашны липпирлери тюшгендиле да, билген амалыбызны этип кюрешибиз, аны жюрегинде алгъыннгы талпыныуун къозгъаялмайбыз. Баям, таматабызны кѣлюн алайым дегенлиги болур эди, бир ингирде Асланмырза:

— Жашла! Таматабызгъа сауутсуз айланыу тийишли туююлду, — деди. Сѣзюн бошагъынчы Асланмырза, хуржунуна ѳхтем узалып, сюек саплы жюлгючню чыгъарып Маммашха узатды.

Биз ол айбат саплы жюлгючден кѣзлерибизни айыралмай къалдыкъ. Ол бек багъалы зат эди.

— Къайдан тапханса? — деп Маммаш сескенип сорду.

— Сора турма! Бере эселе, ал!

Маммаш жюлгючню бек жаратханды да, андан кѣзюн айыралмайды. Алай кеси кесин хорлап, нѣгеринден бютюн къаты сорады:

— Къайдан алгъанса, жашырмай, тюзюн айт. Алайсыз сени бичагъынга бармагъымы да тийирлик туююлме!

— Адамны жеринде кѳоярыкъ тѳюйулсе, — деди Асланмырза бираз артха туракѳлап. — Адемей аппаны кѳошунда тапханма.

Маммашны башына ачыу чапханын кѳзлерини кѳызаргѳанларындан билдик.

— Урлагѳанмы этгенсе? — деп жумдурукѳларын кѳаты кѳысып, Асланмырзагѳа кесин атды.

— Угѳай урлагѳан сунма, кийиз тѳюбюнден сабы кѳарап тура эди да, алып кетгенме, — деп кесин ариуларгѳа кѳурешди Асланмырза.

Алай Маммаш, муну узун боюна кѳалай жетерикме дегенча, тѳурслеп кѳарай келип, керилип жѳыягѳына урады.

— Уручу!

— Адемей аппаны жѳюлгѳючѳюн урлагѳаны ючѳюн Асланмырзаны нѳгерликден чѳыгѳарыргѳа! Аны бла кѳол тутушууну кѳояргѳа! Аны бла сѳелешмезге! Налат болсун анга! — деп, жѳыйын таматабыз кесини акѳылында болгѳанни айтды.

— Уручугѳа налат! — деп кѳайтардыкъ барыбыз да жѳыйын таматаны ызындан.

Жѳыйын таматабыз Асланмырзагѳа жѳюлгѳючѳю иесине кѳайтарыргѳа, кечгинлик да тилерге буюрду.

Ючѳюбюз да бурулуп кетдик. Асланмырза башын кѳетѳорюп, бизге кѳараялмай, аякѳларындан жерге чѳойле бла ургѳанлай, сѳюелип кѳалды. Кѳюн батып, тѳегерекни кѳарангылыкѳ бийлегенди. Жазыкъ Асланмырза уа, жѳюлгѳючѳю иесине не айтып кѳайтарайым, не сылтау этейим деп, башы хайрам болуп, сѳюеледи. Тамбла кѳыяма боллукѳду деселе эди, ол жѳюлгѳючѳю иесине кѳайтармазлыгѳына сѳз жокѳду. Дагѳыда бираз сѳюеле кетип, Асланмырза Адемей аппаны кѳошу таба атланды. Ол кезиуде аппа кѳошуну аллында от тамыза тура эди. Жашчыкъны кѳргенинде, аппа:

— Кел, жашым, кел... Къатыма олтур... — деп жарыкъ болду. Ызы бла:

— Не жумуш бла келгенсе? Алмалагъа тансыкъмы болгъанса? — деп кюлюксюрөп, Асланмырзаны умбашына къолун салып, асыры узундан кёзлерин жабаргъа жетип тургъан къашларын кётюрдю. Адемей аппа алай айтды да, туруп барып, къошундан эки уллу къызылууурт алманы алып келип, Асланмырзагъа узатды. Жашчыкъ алмаланы арсарлы алды да:

— Аппа,— деди ауазын кючден чыгъара.— Бу жюлгюч сизники болур дейме. Жол жанында тапханма.— Асланмырза жюлгючню аппагъа акъырын узатды.

— Ай, сау къалгъын! Сен а керти да иги жаш кёреме. Бююнлю муну излей, къармамагъан жерим къалмагъанды, кёз жауларымы да тауусханма, — деп къууанды. — Хар заманда да ма былай иги жаш болгъанлай тур, — деп къошду да жашчыкъны бир иги ыразы этейим дегенча, биягъы къошуна кирди.

Алай болгъанлыкъгъа, Асланмырзаны жюреги хош болмады, тенглеринден айырылгъаны аны терен сагъышха къалдыргъанды.

* * *

Айтханымча бизни колхозубузну терек бахчаларыны къыйыры-чеги жокъду. Колхоз аланы тюбюне клевер себеди. Жыл сайын юч кере чалгъаны себепли, малларына эркин жетер чакълы бичен хазырлаучуду. Ара малгъа бичен хазырлау иште бизни да юлюшюбюз барды. Аны председателибиз хар заманда да айтыучуду. Кёргени сайын абаданла бла тенг къолубузну тутуучуду. Бу каникулларыбызны

да зырафына оздурмазгъа айтып, оноулашыр ючюн биягъы «Ханны тоханасына» чыкъгъанбыз. Алай бу жол бизни сатырларыбызны седирегенлери кѣзге кѣрюнеди. Жалан да ючюбюз олтурабыз. Тенгибиз бизни бла болмагъанына мени адыргы этерлигим келеди. Маммаш бла Хаммат а къайгъырмагъанча этип олтурадыла. Алай билдирмезге не бек кюреше эселе да, Асланмырза олтуруучу жерден кѣзлерин айырмайдыла.

Асланмырза уа бюгюн юйден чыкъмай олтурады. Ыннасы, Айкѣз, жашыны жүрегинде болгъанны билмейди. Алай ол бюгюн юйден чыкъмай олтургъанына къууанады.

— Балам, муну уа ашарменг, — деп тюрлю-тюрлю ашарыкъъланы келтиреди.

— Кѣлжум бармайды, ынна, — деп Асланмырза табакъны бир жанына тюртеди.

Асланмырзаны акъылы тенглериндеди. Айкѣз не кѣп ариу айтыргъа кюрешсе да, Асланмырзаны жүрегин хош эталмады. Тюнене нѣгерлери айтхан сѣзлени эсинден бир заманда да кетмезле. «Уручу! Аны нѣгерликден чыгъарыргъа! Аны бла къол тутушууну къояргъа! Аны бла сѣлешмезге! Налат болсун анга!..».

«Тенглерими къалай ийнандырайым? Жүрегим таза болгъанын къалай билдирейим?» Асланмырзагъа ол тукъум сагъышла тынчлыкъ бермейдиле. Жашчыкъ столда китап къалауну башындан Къайсынны назму жыйымдыгъын алып окъургъа кюрешеди. Сора аны чапракъларын терк-терк аудуруп, ахырына дери чыгъады да, къайтарып китапны жерине салады...

Ол кезиуде уа Маммаш, Хаммат, мен колхозну председателини кабинетинде олтура эдик. «Бир ке-

секчик мычыгъыз», — деп председатель тышына чыгып кетеди.

— Ол бизни ёгюзлени баш бауларындан тутаргъа иер... унамагъыз! — деди, Маммаш шошлукъну буза.

Хаммат а желкесин къашый:

— Тейри, андан хайыр жокъду. — Бизге серьёзный иш керекди, — деп къошду.

— Чалгъыдан башха бир жары да угъай. — Биз энди сабийле тюйюлбюз, — деп къатладым мен.

— Хау! Ма ал...

Эшик хылыф ачылгъанлай, Маммаш айтырыкъ сёзюн къысха бёлдю да, тюкюрюкюн ашыгъышлы жутуп, дыркъ тохтады.

— Айтыгъыз жумушугъузну, жигитле. Тынгылайма, — деди председатель шинтигине олтура.

Биз бир бирибизге ал бермей, чалгъыгъа чыгъаргъа суйгенибизни айтдыкъ. Председатель кюлюксюреп, «алыкъа сабийсиз» деп кёлюбюзге тиерге болмай:

— Асыры эртдеракъ болурму, жашла? — деп сорду. — Андан эсе...

— Угъай. Терек аралада ат чалгъыла алалмагъан жерлени дейбиз, — деди Маммаш, председатели сёзюн бёле.

— Аперим! Аны эсиме салгъаныгъызны иги этдигиз, — деп блокнотдан къагъыт жыртып алды да, бир затла жазып:

— Терек бахчачы бригаданы таматасына беригиз, — деп Маммашха узатды.

Арада бир къауум кюн озду. Ал кюнледе чалгъы булгъагъандан билеклерибиз талып бираз къыйналасакъ да, артдан артха юйренчек болдукъ. Терек аралада ат чалгъыла алалмай къалгъан жерле, бел бау кибики, энсиздиле. Терек бахчаны тюбю ариу болсун

2 Ж. Текуев.

Исследования Балкарская Государственная научная
Библиотека имени Н. К. Крупской
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

17

дегенлик болмаса, аладан бичен хазна чыгъарыкъды дерча да туююлдою. Алайды да, жангы ишибизге бек бюсюрегенбиз. Артыкъ да зауукълу заманыбыз тыш кезиудю. Биченчи жыйын тышлюкге олтурса, биз ючюбюз да волокуш тартхан атланы суугъа элтиучюбюз. Тешинип, атланы жууундуруп бошагъандан сора, суу жагъадагъы ёзенде ары-бери бир-эки жортурмай къайтмаучубуз.

Бу жол а бизге чариш этерге тышмеди. Аны къой, Хаммат мындан ары бек жууаш атха окъуна хазна минмез. Тюзюн айтсам, андан бери ол атха минип, бизни элде бир адам кёрген болмаз.

Айтханымча, ючюбюз да тыш заман бола-болмаз биченчи жыйын тиш къалагъан жерге келдик. Атла да арлакъда арба чархха тагъылыпдыла. Жыйын башчы Мухаммат бизни кёргенлей:

— Сагъыннганны башы босагъа тубюнде — дегенлей, бусагъатда сизни сагъынып бошагъан эдик. — Тейри, жашла, бюгюн атланы абадан жашла элтсинле суу ичирирге ансы, «монгол» жоргъа женгил жюкге артыкъ бюсюремеучюдю, — деп тишсиз аузун кенгиге ачып кюлдою. Алайдагъыла бары да кюлдюле. Аланы кюлюулерин биз хыликгя этгенге санадыкъ. Жаныбызгъа тийди. Атлагъа мудахлы къарадыкъ. «Монголну» жагъынларыны юсюнден эшите тургъанбыз да, суйсек, суймесек да, ичибизден таматаны айтханын тызге санап, артха бурулуп тебиредик. Ол кезиуде Хаммат, не осалласыз дегенча, терс къарап, эрлай атла тагъылып тургъан арбаланы къатларына жетди да, «монголну» жюгенин тешип, арба юсюнден сахиник атха минди. «Монгол» жоргъа, Мухаммат тамата айтханча, кесини жюгюне артыкъ бюсюремегенча, башын сыртындагъына буруп къарады да, кишнеп чюелледи. Хаммат «монголну» сыртындан топлукъча тышдою.

Жыйындагыла бары да бирден харх этип кюл-дюле. Аланы кюлгенлери бютюн да ауур тийген болур эди, Хамматны аягы юсюне тургыаны бла жоргыаны сыртына илингени бир болду. Хамматчык тишлерин кьаты кьысып, жалан табанларын атны быгынына жетдирди. «Монгол» жоргъа, ал аякларына туруп, кишнеди да, жалкьасына кьаты жабышып тургъан Хамматны бу жол да атаргъа аздан кьоюп, эл таба бурулду.

— Эссизлик этдик, жашла. Сабийни ол сахиник атха бошлагъаныбыз терс болду, — деп Мухаммат тамата тынгысыз болду. Кьалгъанла, атлагъа ашыгышлы минип, Хамматны ызындан кьууушдукъ. Хаммат а иги кесек алгъаракъда атны сыртында жумулуп барады. Ол «монголну» ауузлугъун кьадалып артха тартады, бир жанына бурургъа кюрешеди. Алай кьатыаууз атха мадар да эталмайды. Жеталамысыз дегенча, санлап бирде бизге да кьарайды, сора сары жоргыаны жюгенинден артха тартады. Алай не медет?..

Ат орун элни ичиндеди. «Монгол» алай «чамланган заманында бурулмай ары тартыучуду. Орунну эшиклери уа алашадыла. «Энди Хамматны элтип эшикге урмагъа эди», — деп кьайгылы болуп келебиз. Элге кире келгенде уа, ол орамны ортасында кьумда ойнай тургъан кьызчыкьны эслейди. «Энди уа не мадар? Бир жанына бурургъа онг жокъ». «Жолдан ке-е-т!» — деп Хаммат бар кючюн салып кьычырып келеди. Сабийчиг а кьумдан ишлеген юйчюгюню башын жумушакъ кьолчугъу бла сылап, сыйдамлап кюрешеди ансы, Хаммат кьатыаууз атны тыялмай келгенинден хапары жокъду. «Не хадагъа этейим? Кьалай болсун Кьызчыкь?..» Ол сагышла акьылын алгъан Хаммат седегейине аяусуз чабып келген Асланмырзаны эслемеди. Ол а чапханын

тохтатмагъанлай жетип, эмилик атны жюгенине илинди. «Монгол», кишнеп, ауузлугъун чайнай, къыстау солуй тохтады.

Хамматны бети саргъалыпды. Асланмырзагъа бла «монголгъа» кезиу-кезиу къарайды. Сора атдан ашыгъышлы тюшюп, арлакъда кырдыкга олтурады...

ХОРАЗ

Чабдар аппа, къабакъ эшикни къатында состар ташха олтуруп, жукъа сакъалчыгъын кюннге къыздыргъанлай, кечге дери олтуруп. Къатына адам олтурса уа Таслиматны жашы Керменден тарыгъып тебирер:

— Биягъы ёсмезлик, сабийлени жыйып келип, кече нашаларымы таусуп кетгенди.

— Ай-ай-ай...

— Мен да аны айтама. Ненча хата этип барады. Тюз хораз кибик къалайдан да кирир. Тохта мен аны бир кёрейим! — Аппа, Кермен тюз къатында тургъанча, тыягъы бла силдейди. — Къаллай тёлю ёсюп келеди. Къаллай тёлю!..

— Айтмай къой.

— Мен да аны айтама...

Ол кезиуде Кермен консерва банканы аягъы бла тёнгерете, орамны чабып барады.

— Тохтачы алай... Банканы сюрюп нек айлана-са?! Анангы бир жумушун этсенг а!.. Бар! Чабдар аппа кеси кесине мурулдай, биягъы ташына къайтады.

— Къаллай тёлю ёсюп келеди. Къаллай тёлю!..

Арада бир къауум кюн озады. Аппа, состар ташда олтуруп, газет окъуйду.

«Тохта, тохта. Ким дейди. Таслиматны жашы

Керменмиди бу?» Аппа кёзюлдюреуюклерин алып да къарайды, сора аланы кёзлерине салады да газетни жууукъ келтиреди. Алиев Кермен. «Олду». Аппа андан ары окъуйду. «Тёртюнчю классны окъуучусу Алиев Кермен, школдан къайтып келе, жолда он сегиз тюмен тапханды эм олсагъатдан ахчаны элтип милицияны бёлюмюне бергенди. Артда ол ахчаны колхозну ийнек саууучусу Баулиева Хаулат тюшюрюп кетгени ачыкъланнганды. Ахча иесине къайтарылгъанды». Чабдар аппа Керменни школгъа барыр заманын сакълап туруп, ол озуп тебирегенлей, къагына чакъырады:

— Мында жазылгъан тюзмюдю? Ахча тапханынг кертимиди, он сегиз тюмен?!

— Хау.

— Битеу бергенми эдинг, бир капегин къоймай, барын да?

— Да биреуню ахчасын къалай алыр эдим?

— Хаулат нохтабау этмедими да?

— Эте эди, алай мен алыргъа унамагъанма. Не этерикме мен ахчаны?

Аппа кетип баргъан Керменни ызындан къарап кёп турду да: «Къаллай тёлю ёсюп келеди. Къаллай тёлю!» — деп, биягъы жукъа сакъалчыгъын кюн жылыууна тутуп, терен сагъышха кетди.

КЪЫЗГЪАНЧ

Руслан, юйге кире келгенлей, портфелин эшик жанына атып, сирени къармап башлады. Ётмекден иги кесек сындырып, жыякъларын муштухул ойнатады.

— Бек ачмы болгъанса, жашым? Аппангы къуачакъларгъа унутуп окъуна къойдунг да, — деди аппа

Русланны кыыстау ашамиш этгенине кёп къарап туруп.

— Школда жукъ ашатмагъандыла сора уа. Сиз анда алаMAT, сейирликди, хар зат да барды деучю эдигиз да,— деди Руслан чайнагъанын къоймай.

— Айтчы, жашым, не алдынг? Не зат сордула?

— Тёрт алдым. Чотдан. Ючге экини къошса къаллай бир болады деп соргъанды. Аны айтхан алай къыйын туююдю. Сен юйретгенча бармакларымы санадым да айтдым.

Аппа ышарып Русланны къойнуна кысыды. Башын сылай: «Тюз айтханса, жашым», — деди. — Ашап той, бираз ойна, сора юйге берилген дерслени эт.

Бир ауукъдан Руслан юйге берилген дерслеге олтурду. Аппаны болушлугъу бла экинчи кюн боллукъ дерсге тынгылы хазырланды.

— Жашым, энди чотдан бираз юйрелейик,— деди аппа.— Айтчы, сени къолунгда алты алманг барды. Аладан экисин Салиматха, дагъыда экисин Жаухаргъа бересе.

— Нек береме?

— Мен юлгюге айтама. Бу чотду. Иги тынгыла. Алайды да, экисин Салиматха, экисин да Жаухаргъа... Къолунгда ненча алма къалады?

— Алты.

— Тохта сен. Иги сагъыш эт, жашым. Алты алманы сен къолунгда тутуп тураса. Алайды. Экисин Салиматха, дагъыда экисин Жаухаргъа...

Аппа, Руслан башын булгъагъанын эслеп, тохтады да:

— Бу чотду, къалай ангыламайса! — деп хыны этди.

— Тохта, аппа,— деди Русланны анасы, аланы къатларына жанлап, — мен сорайым. Салиматны

алты алмасы барды, экисин санга, экисин Жаухар-
гъа береди. Къолунда ненча алмасы къалады?

— Эки,— деди Руслан мычымай.

Аппа сейир, тамаша болуп:

— Мен да аны соргъан эдим да, не башхалыгъы
барды, — деди.

— Ол сейир туююлдю,— деди анасы.— Руслан
эгечлерине аберисин бермеучюдю. Аладан а, не зат-
лары болса да, алмай къоймаучуду.

ХЫПЫЯР

I

Лейлячыкъ Къаммот бла бирге олтуртханларына
бюсюремеди. Къаммотну суймеучюдю. Нек десегиз,
ол аны чачындан тартып, кёп жилиятханды. Энди уа
Устаз Нелли Николаевна: «Къаммотну сени бла ол-
туртурукъма, ызгъа сал» — дегенди да, Лейлячыкъ-
ны абери айтыргъа онгу жокъду. Лейлячыкъ классда
санитарды. Къызыл жор тамгъасы болгъан акъ быс-
тырны билегинден бир да кетип кёрмегенме. «Нелли
Николаевна болмаса уа, сени алай жууукъ къоймаз
эдим» — дейди Лейлячыкъ. Ол кертиси бла да,
Къаммотха бюсюремеучюдю. Биринчиден, окъургъа
кёл салмайды, экинчиден, бир адам бла жарашмай-
ды, Нелли Николаевнаны окъуна жюрегин ненча
кере къыйнагъанды... Ючюнчюден а юсуне-башына
сакъ туююлдю: бир жол къарасанг, тап-таза, айбат
кийинип келир, бир-эки сагъатдан а анасы танымаз
дерча халгъа жетер. Не тенглери, не устаз айтханны
къулагъына алмаз. Ингирде анасы ишден арып ке-
лип: «Юсюнг-башынг да неге ушайды?!» — десе уа,
«Школда болгъанды», — деп къояр.

Бюгюн да Къаммотну жапысы туп-туура Али-

Баба жандауурну кесин кёр да кьой. Кертиди, андан бир башхалыгъы: Къаммотну аныча, къалын, къара сакъалы жокъду. Юсю-башы тозурапды, анасы багъалап алгъан костюмуну къолтугъу сёгюлюпдю, эртденликде ишге кетерден иги кесек алгъа туруп, анасы аузу бла суу бюркюп, итиу салгъан кёнчегине къарасанг а, адам танымазча болгъанды.

II

Къыш узуну жерни «тону» болуп тургъан къар, кюн тийген эки-юч кюннге жумушагъанды, эригенди. Ууакъ суучукъла бир бирлерине къошула, уллу ырхыла болуп, ёкюрюп, череклеге ёшюн уруш этедиле. Алай кеслеринден залимге тюбегенлерин сезип, шумсуз болуп тохтайдыла: уллу черекде сахиник ырхыны жалан да мутхуз ызы кёрюнеди.

Бйых кюн. Нелли Николаевна окъуучуларын эл къыйыры агъачха чыгъарды. Природоведениядан дерс боллукъ эди да, устаз классны табигъат бла жууукъ шагъырейлендирирге эртдеден да къаст эте эди.

Уллу черек къаралып, жагъаларына ёшюн ура, ташдан ташха секире, кесин ёзеннге атып барады. Аны жырлагъан тауушу узакъдан эшитиледи. Сырт башына жетгенлеринде уа, окъуучула энишгеде, теренде, орнуна сыйынмагъан черекни дыгалас этгенине сейир-тамаша болуп къарап тохтайдыла. «Табигъатны кючю, ариулугъу да кёз аллыгъыздады, — дейди Нелли Николаевна. — Аны юсюнден минг кере эшитгенден эсе, къарап бир кёрген ангылашыныуду...»

Устаз хапарын айта тургъан кезиуде, Лейлячыкъны гюл чапракъгъа олтургъан гебенекке кёзю жетди. Къолунда марля ауну булгъай, къызчыкъ

аны ызындан болду. Гебенек кётюрюле да, арлакьда кьона, кьызчыкь узалса, дагьыда уча да кете, Лейлячыкьны тешню этегине эндирди. Аны кетгенин киши да эслемеди. Лейлячыкь а «тутмай кьоймам» деп, кьыстау болгъанлай, сууну жагьасына жууукь-лашханды. Алайда узун саплы марля ауу бла гебенекге узалгъанлай, тьубюн суу ашагъан зылды оюлуп, кьызчыкь кьутургъан суугьа кетеди. «А-а-ах! Болушугъуз!» — деген кьычырыкь ауаз теш башындагьылань сагьайтды. Халны Къаммот барындан да алгьа ангылап, кесин тешден энишге атды. Суу ашап, оюла тургъан зылдыдан тутуп тургъан кьызчыкьны кенгден окьуна кёрюп келеди. Аралары узакь тьуйюл эсе да, хар секунд сагьатча кёрюнеди. «Иги тут, бошлап кьойма! Жетеме!» — деп кьычырады. Къаммот, жагьагьа жетип, кьолун узатханлай, зылды юзюлюп, кьутургъан суу Лейлячыкьны сермеп кетеди. Къаммотну сагьыш этер заманы жокьду. Жагьаны терк чабып барып, кьоюннга жетер жерде суугьа секиреди. Лейлячыкьны этегинден тутуп, жагьа таба кьыстау жюзеди.

Ол кезиуге Нелли Николаевна, школчаула да алайгьа жетедиле. Кьыстау саркьгъан сууну хорлап, ёпге солуу эте, Къаммот эси аууп тургъан кьызчыкьны жагьагьа чыгьарады...

ЖАЛЧЫ

— Ол заманда мен сизден уллу болмаз эдим, — деп башлады сёзюн аппа... Атлагьа кьараучуду да, биз алагьа минип, суу ичирип кьайтарыргьа, аппаны хапарларына тынгыларгьа бек сюе эдик.

— Алайды, сизден уллу тьуйюл эдим. Школгьа жюрюгенни кьой, аллай сёзню эшитген да этмеген

эдим. Юйюрюбюз уллу эди. Туура он жылым да бола болмаз, атабыз мени Къамгъут бийге жалгъа берди. Къалгъан деген къойчугъа болушлукъчу этип таугъа жиберди. Ол, аман адамды да, не сылтау бла да кюнден бир-эки тюймей къоймайды. Бийден эсе Къалгъандан бек къоркъама. Бий кшоша санлап бирде болмаса, келген да этмейди. Къалгъан а, башыма уллу таш болуп тюшгенди да, жашаууму алгъанды. Танг аласы бла туруп от этген да—мен, суу келтирген да—мен. Къойлагъа бичен атхан да—мен. Къалгъан ары дери мулжардан турмаучуду. Турса да, жангыз бир гылжа ийнек барды да, аны саугъандан башха зат да этмейди.

Арада бир къауум заман озады. Бир кече къар терен тюшюп чыкъды. От тиргизип, къойлагъа бичен атаргъа атландым. Алай къар тюз белиме дери келеди. Буруу дорбундан арлакъда, ышыкъдады. Алайгъа терлегеним барып жетдим. Алай къойланы кёрмедим. Бурууну ары кыйырында гёзенек ауупду. Чач тюклерим ёрге турдула.

— Не от тюшгенди? Нек кыгчыраса?!— Къалгъан, къапталын умбашына атып, тышына чыкъды.

— Къойла!.. Андан ары жукъ айталмай, аралып къалдым. Ишни халын ангылап, Къалгъан башындан тутуп, хахай эте, бир ары, бир бери чапды. Сора гургун солуу эте, къаргъа акъырын чёкдю. Сабийча кыгчырып жилайды. «А-а, малгъун, юйюмю кзурутуп къойдунг да! А-а, малгъун! Не этейим! Гёзенекни кысмай къойгъанса! Ышанган башны ит ашар деп болдум». Алай бла манга айтмагъаны къалмады. Аузуна келгенни аямай тегеди. Алай, не сейир, не алапат, къл жетдирмеди.

— Бар, итден туугъан, Чобар кетген къаяны этеклеринде тегерекни иги кърма! Мен бу жанына къарайым. «Ой, мени башым кзуругъан, тели сабий-

ге ышанып» — дей, кюл ашагъан тюкюча, аякълары чалдише, Жалкъа таба кетди.

Чобар кетген къаяны этегине тюшден ауа жетдим. Белиме дери жибигенме. Терлеп, суу-салам болгъанма. «Шо былай тыянып, бир кесек солусам эди», — дейме кеси кесиме. Алай къойланы табаргъа керекди. Бир жерде ыз кёрмейме. «Баям, къойланы ызларын къар жапхан болур. Бёрю юркютмесе, терен къарда узакъ кеталлыкъ туююлдюле».

Мен айланмагъан жер къалмады. Къойланы табалмадым. Кюн да бата башлагъанды. «Къойланы тапмай келсем, Къалгъанны тыягъы да кесин кеп сакълатмаз. Алай не болса да къошха къайтыргъа керекди», — дейме. Кеси кесиме кел этдиргенликге, къарыуум тауусулгъанды. Чобар кетгенден иги кесек узайгъанма да, туура анга жетерге окъуна къарыу жетге эди. Къыш кюн къарыш бла бирди. Къыстау къарангы болуп келеди. Энди къошха къайталмазымы билдим. «Къойла жокъдула да жокъдула. Алай бу къыямада къурушуп не да бёрю азыгъы болуп а бир къалмагъа эдим» — деген сагъышла акъылымдан кетмейдиле.

Чобар кетгеннге кеп къалмагъанды. Алай, арыгъандан болур, жолдан артыкъ къорагъанча кёрюнемейди. Къарангы болгъанды. «Эртденликге дери эски ыстауатда къалырма. Анда мулхар, сыгын да болур». Алайгъа жете-жетмез, жомакъда айтылыучу жети башлы эмеген келгенча, бир боран келди. Дуния къатыш-къара болду. Тёгерекден къарны бир жерге жыйышдырып, ызы бла кёкге кётюрюп, сора айландырып бетиме урады. Бирде бёрюча улуйду, бир жаралы айыуча ёкюреди.

Эски ыстауат ышыкъ жерди. Насыбыма, мулхар, сыгын да бардыла. Къуудан а бир заманда къуру болмагъанма. Кертисин айтсам, мени андан уллу

байлыгъым жокъ эди. Хау, эрлай от тиргиздим. Боран да, къутургъан итча, биягъы «сынжырын чайнайды», сууугъун дорбуннга да жетдиреди. От жылыуу суу быстырларымы тылпыу этдиреди. Жылынган санларым бошайып, эриген сапынча, хыра болгъандыла. Къолуму, аягъымы къымылдатырыгъым да келмейди. Къаты болургъа кюрешеме, алай жукъу бютюн бек къыса барады. «Жукъларгъа жарарыкъ туююлдю. Жыйын бёрю келирге боллукъду. Жукъу ёлюмдю»

...Бир бийик хунадан кетгенча болама. Асыры къоркъгъандан жюрегим тамагъыма тыгъылады. Жерге тийгенча болуп, къоркъуп уянама. Жюрегим дып-дып этгени тохтамагъанды. От ёчюлген этмегенди, алай суу къуйгъан киби къаралыпды. «Жукълап къалдым сунама» — деп эрлай мулхаргъа узалама. «Бёрю!!!». Солууум тыйылады. Къарангыда жилтинча жанган кёзле... Бир ауукъдан алай жилтинле кёп боладыла. Кёзюме кёрюне болурла деп, уууп да кёреме. «Угъай, жыйын бёрюдю. От, жалан да от! Алайсыз къутулуу жокъду». Къолум жетген жерден мулхар жыйып отну тиргиземе. Бёрюле, от жарыгъындан элгенип, арлакъгъа секиредиле да, гюрен олтуруп тохтайдыла. Къоркъгъандан болур, жукъу арталлы да кетгенди. Отну уллу этеме. Санлап бирде жана тургъан сыгынны бёрюлеге атама. Ол заманда бёрюле хырылдап артха секиредиле. Дагъыда, таланмагъан, биягъы жерлерине къайтып олтурадыла. Танг тюбюнден белги бере башлагъанда, бёрюле да кетедиле. Алай кече жукъламай тургъан къалай къыйынды. Ырмах болгъанма да, олсагъат, айран уюгъанча, жукълап къалама.

Дорбунбуз! Ол тюшюм болур эди. Угъай, угъай! Тюшюм туююлдю! Тюшюм туююлдю! Къойла, бёрюле! Бёрюле!!! Къычырыгъыма уянама. Къалгъан от

жагда олтуруп, чабырларымы тизе тургъанын кѳрѳп сейир-тамаша болама.

— Кѳойла!.. Мен кѳайдама?!

— А-а, уяндынгмы? Асыры кѳаты жуќълагъандан, уяталмай ат бойнуна алып келгенме. Жоюлуп кѳалыргъа аздан кѳалгъанса. Кѳойла узакъ кетмеген эдиле. Артха сюралмай кѳатларында кѳалгъанма. Эртденликде сени кѳайтмагъанынгы кѳргенимде дуня башы тюбуне болгъанча кѳрѳнген эди. Былайдан кѳалай чыкъгъанымы билмейме.

Кѳалгъанны бу жол сѳзлери, жау жакъгъанча, жумушакъ эшитиледиле. Сууукъ кѳараучу кѳзлери энди жылынгандыла. Кѳууанчыма чек жокъду. Мулжарымдан секирип туруп, нѳгерими бойнуна тагъылдым. Кѳыйын сабийлигим эсимеми тюшдю, огъесе ата жылыуунму сездим, жюрексинип жилидым. Кѳалгъан да кѳол жаулугъу бла кѳзлерин терк-терк сюртеди.

Сабийлигибиз ма алай озгъанды, балаларым. Энди школгъа барыр заманыгъыз жетеди. Кеч кѳалмагъыз, токълуларым, — деп аппа хапарын бошады.

ЕГЕ АНА

Табиятны эртдеден таныйма. Узун бойлу, келбетли тиширыуду. Чачы агъарса да, субайлыгъын тас этмегенди. Элде уллу намысы жюрюген адамды. Колхозда алчы ийнек сауучуду. Правленни членди. Жашы бла кѳызы бардыла. Ариу кѳылыкълы, адепли адамладыла.

Газетни иши бла Табиятны элине бара-келе туруучума. Барсам, алагъа кѳайтмай хазна кетмеучюме. Аны ишини, негѳрлерини юсюнден газетге жава тургъанма.

Бу жол да Табиятны кѳонагъыма. Алай, аны ишини, колхозну юсюнден жазар акъылым жокъду. Бу жол эски шагъырейими юй жашаууну юсюнден жазаргъады умутум. Табият, алгъынча, жарыкъ тюбейди. Кѳонакъбайлыкъ эталмай да къалмайды. Аны жашауундан кѳеп зат билеме. Болса да хапарын кесинден эшитирге къаст этгенме да, Табият угъай демегенди.

— Мени жашауум, ишим да башкаладан айырмалы туйюлду, — деп башлайды Табият хапарын. — Кесинг кѳргенликден, ишими бир кюн да кѳоймагъанма. Сабийликден окъуна ишлерге юйренгенме. Жашауум артыкъ сыйдам болгъанды деп да айталлыкъ туйюлме. Алай насыбым тутмагъанды десем, ѳтюрюкчю боллукъма. Ал тюбеген баш ием бла, жаннетли болсун, кѳеп жашамагъанма. Ичгини ызындан сюрген адам эди да, кѳеп кѳыйнагъанды. Жоюлуп да аракъыны палахы бла кетгенди.

Табият хапарын тохтатып кѳепге дери сагъыш этип турады. Ким биледи, ол заманлада тангнга кѳз жашлары жастыкъны жибите чыгъыучусу эсине тюшген болур. Аны сагъышларын бѳлмейим деп мен да тынгылайма.

— Артда бу эки сабийни атасына тюбедим. Юйюне элтди. Туймеле кибики, эки сабийчиги да кеслер и алларына ойнай тура эдиле. Аталарын кѳргенде, къучакъчыкъларын кенг жайып чапдыла. Эртдеден бери кѳрмей тургъанча, бойнуна тагъылдыла, уппа этдиле. Манга уа тюрслеп къарайдыла.

— Салимчик бла Лейлячыкъ, энди сизни анагъыз барды. Айтханын этигиз, — дейди ол.

Мени ѳксюзчюкlege жаным ауруду. Аланы кѳойнума кысаргъа умут этдим. Алай экиси да менден, кийик улакъчыкълача, юрkdюле. Аталарына кысылдыла. Манга уа биягъыча тюрслеп къарайдыла.

Ол кюн аталары рейсте атланырыкъ эди да, ашыгъышлы чыгъып кетди. Мен сабийле бла къалдым. Салимчик бла Лейлячыкъ печге къысылып сюеледиле. Олтурургъа унамайдыла, селеширге уа бютюн да... Мен аланы жуушдуругъа кюрешеме, «токълучукъларым, ариучукъларым» — дейме, алай бир да болмайды. Салимчик «Анабыз бизге баппушчукъларым деучеди» — деп бир айтды ансы, ауузларын да ачмайдыла. Экисин да къойнума къысып жатаргъа умут этдим, аны унамадыла. Атабыз келликди деп сакълай турдула да къалкъыдыла. Танг аласы бла фермагъа кетдим. «Сабийле уянгынчы къайтыргъа керекди ансы, жилярла». Ишими бошاپ, эрлай юйге къайтдым.

Табият, нени эсе да эсине тюшюрюп, ышарды. Аны ышарыуунда сабийлерине уллу суймекликни кереме.

— Мен ала бла кёрмегенми барды. Айтханымча, юйге къайтдым. Эшикни хылыф ачып, босагъадан атлагъаным, полгъа да узун тюшгеним бир болду. Экиси да башларын жууургъан бла жабып кюле тургъанларын эшитдим. Шинтикни босагъагъа бош салмагъанларын билдим. Кошт балаларын бир иги туюйм деп да келди келюме. Болса да билмегенча этип къойдум. Сабийле таба къарагъан да этмейме. Салимчик бла Лейлячыкъ, укучукъла кибики, тешекде олтургъанлай, мени отха-суугъа къармашханыма къарап, турадыла.

Арада бир къауум заман озду. Ишге барама, къайтама, сабийлеге юйден чыкъмагъыз десем, чыкъмайдыла, хыли этмегиз десем, этмейдиле. Мен юйге келсем, Лейлячыкъны кезчюклери жарыйдыла. Алай ачыкъ билдиррге суймейди. Салимчик алыкъа сууукъ къарауун къоймагъанды. Мен алагъа аналарыча эталмазлыгъымы билеме, болса да не

къадар жууушдурургъа кюрешеме. Къууансынла деп, саугъачыкъла да келтиреме. Энди ол «хыйла» ишчиклерин да унутханма. Ала да унутхан болурла деп турама. Бир кюн а бишлакъ алама деп гумугъа киреме. Ичи къарангыды. Чыккыр таба атлагъанымлай, мангылайыма бир ауур зат тийип, кёзлерим от чакъдыла. Гумудан тышына къалай чыкъгъанымы да билалмайма. От болуп, юге киреме. Мангылайым бичакъ бла тартханча кесилип эди. Къаты къысханлай турама, алай къан бармакъ орталарым бла барады. Алай жунчуп тургъанымлай, «Э, къыз, не болгъанды?» — деп, хоншубуз киреди. Салимчик да биргесине. Сау къаллыкъ, хоншубуз докторну келтиреди. Укол этдиреди, жараны жуууп, дарман салып байлады. Башым ауруп, гётерек айланып, амалсыз болгъанымда, жатаргъа тюшдю. Ол кюн Салимчик бла Лейлячыкъ ундурукъ къатындан кетмей турдула. Жан жаулукъну сууукъ суугъа жибитип беригиз десем, бир бирге ал бермей этедиле. Энди уа не айтаса дегенча, кёзюме къарагъанлай турадыла. Артдаракъ Лейлячыкъ темирни Салимчик такъгъанын айтады. «Санга тийсин деп салгъанды». — дейди. Мен тынгылап къояма. Лейлячыкъны кётюрюп ундурукъгъа олтуртама. Салимчик да башчыгъын билегиме салады. Кёз жашларымы тыялмай жилийма. Лейлячыкъ да, кёлчюгю толуп, бойнумдан къучакълайды. Ючюбюз да жилийбыз. Алай ол кюн мени дуниямда бек къууанчлы кюнюм болгъанды. Биз ючюбюз да бири бирибизни тапханыбызгъа жилий эдик.

Андан сора, насыбынг алай тутха эди, мен ишден келсем, Салимчик бла Лейлячыкъ, аллыма чыгып, бойнума тагыладыла. «Мамачыгъым, мамачыгъым!» Экиси эки жыягъымдан уппа этедиле. Ишге кете туруп да — алай... Кюн да алгъындан иги жарытханча, ишим да тынч болгъанча кёрюнеди.

Артда аталары, башха элде бир тиширыугъа терилип, бизни къююп кетеди. Аны кетгенине артыкъ адыргы этмедим. Алай сабийлени менден сыйырып деген къоркъуу бир къауум заманны тынчлыкъ бермей турду. Артда, алып кетерге келгенинде, сабийле: «Биз анабыз бла турлукъбуз» — деп, барыргъа унамадыла. Ариу бла да, аман бла да кюрешди. Сюд бла да сыйыралмады.

Кюн тюшден аугъан заманды. Къызыулукъ сынганды. Чыпчыкъла да огъурлу ананы хапарына къууанганча жырлайдыла. Салкъын желчик ананы агъаргъан чачын сылайды.

— Алайды. Сабийле мени бла къалалла. Ол заманны къой, бюгюн да мен ала ючюн не къыйынлыкъны да кетюрюрге хазырма. Къууанчым, жашауум да аладыла. Аякъланган кюнлеринден башлап бюгюннге дери аягъымы сууукъ суугъа тийирмегендиле. Энди уа, кѳресе, Салимчик къаллай жаш болгъанды! Инженерге окъуйду. Лейлячыгъым да: «Анам, он классны бошагъандан сора, сени бла ишлерикме», — дегенди да, угъай демегенме. Ишлесин. Ол да окъууду, ол да намысды. Аталары сауду. Кесини юйюрю-юйдегиси барды. Атып къоймагъыз, къарагъыз, дейме.

ТЕНГЛИКНИ БАГЪАСЫ

— Не сенсе, не да кѳюме сени сыфатынгда шайтан кѳрѳнеди. Къайдан чыгъып къалдың, шуѳхум?! — деп Домалай, къучагъын кенгнге жайып, Тауканы къаты къучакълады.

— Менме! Кѳресе да... Менме! Багъалы тенгим! — Асыры къууангандан Таука кѳз жашларын тыялмайды.

— Домалай, сени кѳргенлей, атамы, анамы кѳргенча, туугъан тауларыма къайтханча болдум. Энди ѳлсем да къайгъырмайма.

Уруш жоллада кѳп заманны къазауат этип айланган, бетлерин къанлы къазауатны къара тютюню кюйдюрген эки солдат бир бирге къарай да къучакълаша, кѳпге дери турдула.

— Кесибизден бир инсан кѳрмегенли къаллай бир заман болады. Энди уа жангыдан туугъанча болдум. — Домалай Тауканы белинден къучакълагъанлай блиндажгъа кирди.

— Мени сизни батальоннга жибергендиле.

Домалайны къууанчына чек жокъду. Кетип къалмагъа эди дегенча, тенгинден кѳзлерин айырмайды, кѳп затны юсюнден сорады.

Алай бла ала туугъан эллерин, жууукъларын, ахлуларын сагъына, сабий заманларында этген хыпьярлыкъларын эсге тюшюре да кюле, кѳпге дери турдула.

Уруш жолла. Жол жанларында жангы къабырла. Душманны кюе тургъан машиналары, танклары. «Ит малгъунла, сизге алай керекди. Терс терслигине жолугъады».

Домалай алай сагъыш эте келеди.

— Таука, биз хорлам бла къайтырыбызгъа энди толу ийнанама.

Кюнню кѳзю эртденликден окъуна кесини огъурлу жияуун жерге чомарт береди. Узакъдан атылгъан топланы тунукъ тауушлары эшитиледиле. Былайдан жети километр бир жанында гитче элчик барды. Душман ол элни тѳгерегинде кѳп кюч жыйышдыргъаны белгили болгъанды. Бизге аны не умут этгенин эм къаллай кюч жыйгъанын билирге буйрукъ берилгенди.

Командир: «Разведкагъа кеси ыразылыгъы бла барыргъа суйгенле эки атлам алгъа чыгъыгъыз» — дегенде, взводну асламысы алгъа атлады. Аладан бешисин айырдыла. Ол санда Домалай бла Таука да бар эдиле.

Кюн кёзю тау артына ауа башларгъа, разведчикле, агъачдан къарап, узакъда, уллу ёзенни тюз ортасында, тёшню юсюнде, кырдыкга чёкген жумарукъча, шош тургъан элчикни кёрдюле. Чырпылы ёзен, элден узагъыракъда уа — нартюх бахчала, сабанла... Элни онг жаны бла таш жол барады. Анда-мында душманны машиналары озадыла. Гитлерчилени позицияларын кёрюрге уа онг жокъду.

— Эки къауум болуп, бирибиз — кюнчыгъыш, бир къауумубуз а кюнбатыш табагъа барыргъа керекбиз. Буйрукъ, бек амалсыз болмасагъыз, атмазгъады. Эртденликге жыйылыр жерибиз былайдады.

Домалай бла Таукагъа бирге барыргъа тюшдю. Ала кюнбатыш таба атланадыла. Къарангы болгъанды. Тёшню этегине энип, агъачдан къутулгъанлай, разведчикле гитчерек тау суучукъгъа тюбедиле. Къыстау саркъгъан суучукъ ташдан ташха секире, кече салкъынына къууанганча, жырлай барады. Салкъын желчик къымылдатхан терек чапракъла суучукъну жырлагъанына къошулуп, шыбыр-шыбыр этедиле. «Былайлары мени туугъан жериме нечик ушайдыла. Тауларым, сизни кёрюрге тюшерми?» Домалайны ол сагъышларын кёкге кётюрюлюп, тегерекни жарытхан ракет бёлдю. Разведчикле жерге бауурландыла. Тегерекни биягъы къарангылыкъ бийледиле.

— Энди тебирейик. Сен менден атхаракъда кел, — деп Домалай алгъа атлады.

Таука тенгини къарелдисин кёрюп келеди. Аны сакъ атлагъаны буу марагъан къапланны атламына

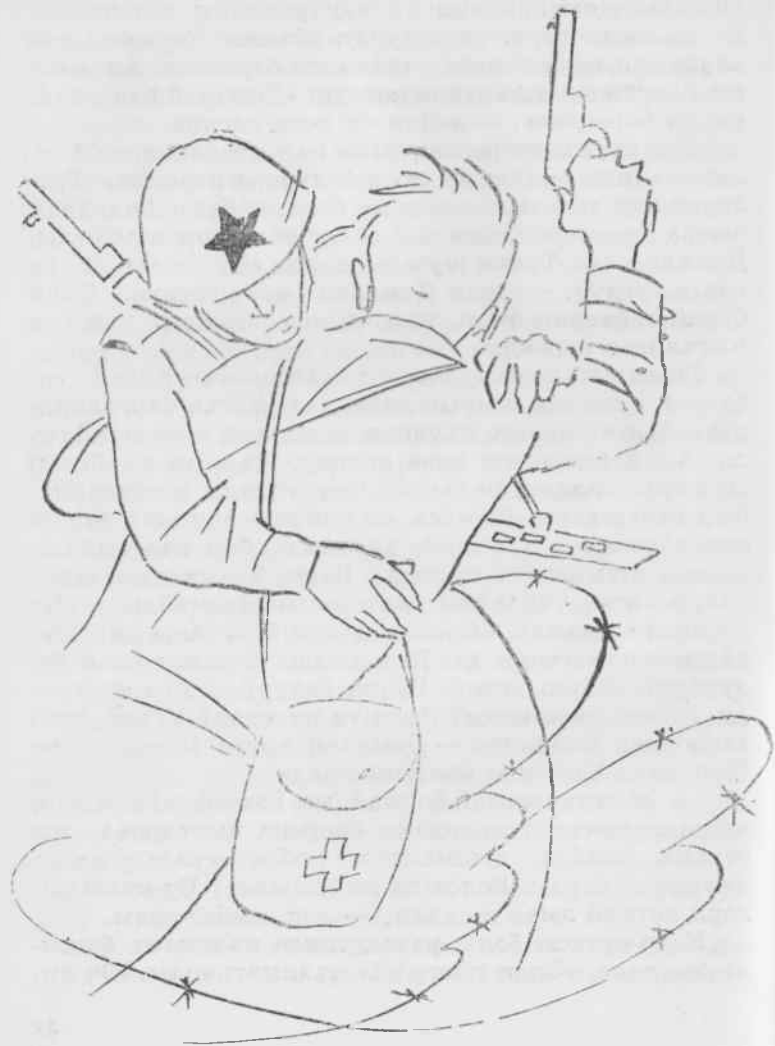
ушайды. Домалайны кенг жауурунлары, хар заманда да кюле туруучу огъурлу кезлери Тауканы кез аллындан кетмейдиле, таукеллик бередиле. Анга нёгер болгъанына къууана келеди. «Домалай бла къайры да барырма», — дейди ол кеси кесине.

Бир ауукъдан разведчикле нартюх бахчагъа жетдиле. «Энди бютюн да сакъ болургъа керекди. Гитлерчилеге тюбеп къалыргъа боллукъбуз». Бахчадан чыгъа келгенлей, биягъы ракет тегеркни жарытды. Домалай бла Таука шум болдула. «Бу ёчюлмей не кёпге турду», — деди Домалай кеси кесине. Энди будай сабандан ётюп, тал, чырпы басхан талагъа чыгъаргъа керекди.

Разведчикле бауурланып, малтанган будай сабанны жилинча жырып келедиле. Алгъа баргъанлары сайын тегерекге къулакъ саладыла, тынгылайдыла. Алай къарангы кече шошду. Къарын къайгъысын этип айланган гылыу чичханланы шыбыр-шыбыр тауушлары болмаса, ол тийреде сау жан барды деп айтмазса. Домалай, арлакъда бир къарелдини кёрюп, шум болуп тохтады. Баям, Таука да эслеген болур ансы, арталлы да кымылдамайды. «Не сейир, не алапат, былайда абери болгъаны картада кёргюзтюлмегенди да. Биз ажашып ишми келе болурбуз? Тейри, угъай. Бу не болур? Салам тишмиди, огъесе къошмуду? Энди уа не амал? Угъай, тиш туююлдю, къошду». — Домалай артха ыхтырылды. Сюркелип Тауканы къатына келди.

— Жол ташламай болмайбыз. Былай таба барып, жипили таладан къапхакъ башына чыгъаргъа керекбиз. Алайда душманнга тюбеп къалыргъа да къоркъуу барды. Болса да не этериксе? Бу къошдан кери кетмей амал жокъду, — деп шыбырдады.

Кече ортасы бола, разведчикле къапхакъ башына жетдиле. «Энди тешге кёп кълалмагъанды. Юч ки-

лометр чакълы арлакъда душманны позициялары болургъа керекдиле. Алай эсе уа аны дозоруна тюбеп къалмаз ючюн бютюн да сакъ болмай жарамаз. Бираз арыгъан да этгенме. Таука да арыгъан болур. Къайгъырмаз. Ол тѣзюмлю адам болуучуду».

Домалай бла Таука, тѣшню башында чертлеуюк чырпыгъа кирип, тап жер алып тохтадыла. Сагъат ючден сора танг тюбюнден белги бере башлагъаны эсленди. Узакъ жолоучулукъ арытса да, сакълыкъ жукъуну думп этгенди. «Тап жер кѣреем. Гитлерчиле былайгъа кючлерин бош жыйышдырмагъандыла», — дейди Домалай кеси кесине.

— Энди, Таука, эсингде тут. Ким биледи къалай боллугъун. Ма, кѣремисе, элни этегинде душманны окоплары... Арлакъда — топ. Жашыргъан этгендиле, алай, кѣзюлдюреуюк бла къарасанг, быргъысы окъуна кѣрюнеди. Бир угъай, эки да бардыла. Элни север жанында — дзот... Чырпылы ѳзенчикде — танкла... бир... эки... Тогъуз санадым... Солдатла кѣпдюле.

Кюнню кѣзю иги кесек кѣтюрюлгенди. Разведчикле, артха келе, къапхакъ башына жетгенлей, гитлерчилени сѣлешген ауазларын эшитип, сагъаядыла. Домалай, башын кѣтюрюп, таууш чыкыгъан жанына къарады да, будай сабандан ала таба келген бир къауум гитлерчини кѣрюп, чач тюклери ѳрге турду. «Къаршы келип къалдыла да. Баям, ала бюгече ол къошда бугъуп тура болур эдиле. Энди бу къолчукъну ары жанына ѳтейик да, андан ары агъачха узакъ туююдю», — деп разведчикле къапхакъны ары жанына къыстау аудула. Ол кезиуге фашистле Домалайлары тургъан жерге жетген эдиле. Аладан бири тал чырпыланы арасына къутулуп баргъан разведчикни эслеп, армау болуп, къолун Домалайлары таба узатып кѣпге дери турду. Гитлерчиле къаугъагъа къалдыла. Терк окъуна, эс жыйып, атып башла-

дыла. Автомат атылгъан таууш бла Тауканы «Домалай!» деген ачы ауазы бирге кӱошулуп, Домалайны мыйысына ийнеча чанчылдыла. Ол нӱгерин чертлеуюк бутакъдан тутуп, ары-бери чайкъала тургъанын кӱрдю. Манга болур болду, сен а кӱутул дегенча, жаш кӱолун булгъайды. Эки атлап, Домалай тенгини кӱатына жетди. Тауканы белинден кӱучакълап, кесин агъач таба атды. Тауканы жауурун табасындан акъгъан кӱан Домалайны бармакъ аралары бла саркыып барады. «Жарасын байларгъа керек эди. Алай не медет. Агъачха терк кӱутулмасакъ... Таука ауур ынчхайды. «Охо жаным, охо жетebиз». Домалай шуугут чыбыкъла бетине шибиляча тийип ачитханларын, башы бла ӱтген окъланы сызгъыргъанларын, гитлерчилени кӱычыргъан тауушларын да эшитмегенча келеди. «Агъачха бир кӱутулсакъ, алай бек сюрмезле. Фашистле агъачха терен кирирге кӱоркӱгъан этиучюдюле».

Агъачны кӱыйырына жууукълашханда, ол гитлерчилени кӱаршы жетип кӱалгъанларын сезеди. Тауканы жашырын жерге жатдырып, автоматны немецлилени юслерине бурады. Гитлерчиледен ючюсю олсагъат ауадыла. Домалайны кӱлеги терлеген аркъасына жабышханды, мангылайындан тер, жиялмукъча, жыягъы бла саркыып барады. «Кесибизни алай бош берип кӱоярыкъ суна эсегиз... Ит малгъунла! Аха, бираз сел болду! Ол бирлери уа не болдула экен? Теркирек кетерге керекди».

Агъачха киргенлей, Домалай Тауканы аркъасына кӱтюреди. «Жарлы тенгим. Кӱыйын болур дейме. Жарасына кӱараргъа да онгум жокъду». Ол кезиуде Домалай тобугъуну ачыгъанын сезеди. Чуругъуну ичи липпи болгъанды. «Жаралы болурма дейме». Ол оюм аны аягъын бютюн да ачитханча кӱрюндю. Ол «ох» деп ахтынды.

Узакъда шкок таууш аз эшитиледи. «Баям, энди къутулгъан болурбуз. Алай жол кыйындан кыйын болуп башлагъанды. Башым тегерек айланады». Домалай Тауканы жерге салады. Жукъу хорлагъан адамча, кезлерин кыйсып турады ансы, Таука энди ынчхагъан окъуна этмейди. Аны агъаргъан бетин, кегерген эринлерин кегенде, Домалайны жюрегине къоркбуу тюшеди. Домалай аны аркъасын байлай туруп, Таука мутхуз кезлерин ачады.

— Суу.

Жаралы тенгини къарыусуз ауазы Домалайны ауур сагъышларын беледи. Ол суулукъну Тауканы къургъакъ эринлерине жетдиреди. Алай жаралы бир-эки кереден кеп уртлаялмайды.

— Не этериксе. Къадар алай болур эди. Жарлы анам. Ачы хапарны кетюралырмыса? Мени былайда къоюп кет. Арыгъанма.

— Угъай, биз экибиз алыкъа ит малгъунлагъа келюбюзню кенгдирирча заман табарыкъбыз. Тау-кел бол. Сау боллукъса, шуёхум.

Балкан тауланы этеклеринде къалын агъачны арталлы да кыйыры болмагъанчады. «Дунияны башын агъач алып кыйгъан болур ансы, эки кюн-нге уа кесибизникилеге жетерге керек эдик. Компас алдагъан ишми эте болур. Тейри, угъай. Эки атлап бир солургъа тюшмесе эди, эндиге жетерик эдик. Бу къурурукъ теш къачан тауусуллукъду. Ох, аягъым. Негерлерибиз а кыйтхан болурламы?» Домалай шинелин жайып, Тауканы жерге жатдырды. Тобугъуну бекден бек ауруй баргъаны аны башын кыйгъыгъа къалдыргъанды. «Кепген окъуна этген болур дейме». Домалай чуругъун тешерге кюрешеди, алай юйюшген къан аягъын кепге салгъанча этгенди. Кеп кюрешгенден мангылайын тер басады. Тобугъу бютюн да ачытады. Чуругъун жырып алады. «Къара-

ла башлагъан кёреме». Домалай онгсуз тенгине термилген кёзле бла къарайды. «Бир къабын гыржын ючюн битеу жашаууму берир эдим. Балкан таулары къалын агъачы бизге кёр болуп къала ушайды да. Таукагъа да эс тапдырырча бир себеплик эталмадым. Энди, сюркелип болмаса, бараллыкъ туююлме. Борбайыма тыяннганма». Ол кезиуде жаралы тобугъу, къызгъан шишни сукъгъанча, чанчды. Кёлю аман эте башлайды. Кёл басар эсе деп къапхан мысты агъач алма бал татханча кёрюндю. «Бир атлам болса да,— алгъа!» Домалай, Тауканы аркъасына аударуп, сюркелип алгъа барады. Чыкъ басхан ханс Домалайны шинелин жибитгенди. Ол терк-терк тохтаиды, ауур солуйду, орнундан чыгып кетерге итиннганча, жүреги кыстау тебеди. Жерге басхан тобугъу жыртылып, эти ачылгъанды. Таш-агъач тырнагъан тобугъу кызыл ингилик болгъанды.

«Энди узакъ туююлдю. Таука, шуёхум, хайт де. Узакъ туююлдю. Жетебиз. Хайт де, жаным. Бусат. Ай, бу тёш башына бир чыкъсакъ. Сора, Таука, кьутулдукъ экибиз да». Разведчик эслемей жаралы тобугъун ташха жетдиреди. Домалайны кёзлери къарангы этедиле. «Ёгюзню соя келип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай», ёлюп къала ушайбыз да». Тобугъуну ачыгъанына тёзалмай, Домалайны жүреги адыргы этдиреди. «Мындан ары мен болаллыкъ жокъду. Таука, Таука, шуёхум!» Тауканы къаралгъан сууукъ бетинден, Домалай кёолун отдан алгъанча, терк алды. Жүреги тамагъына тыгъылды. Дуния жарыгъы ёчюлюп, къарангылыкъ бийлегенча болду. «Жарыкъ кёзле жабылдыла. Жарлы ананг санга жиляргъа кёз жашла табалырмы? Ала эндиге дери окъуна къургъакъсыгъан болурла. Тенгим, сени кюйсюз ёлюмден кьутхаралмадым да. Ох!..».

— Былайдадыла. Бери келигиз!
— Жолдаш командир! Буйрукъну толтургъан...—
Сёзюн бошагъынчы, Домалайны эси ауду.

СЫН

— Тамбла Минги таугъа походха чыгъарыкъбыз. Хазырланыгъыз. Жол узакъды. Тынгылы солугъуз,— деди пионер лагерни директору Исса Харунович.

Ол чачына акъ кирген, орта бойлу, бёкем адамды. Жыягъы бла сёдегей тартылгъан жара табы, аны бетин бузгъанны къой да, адамны кесине тартхан бир огъурлу сыфат береди. Ол тап Исса Харунович жашауунда кёп тюрлю къыйынлыкълагъа тюбей келгенине шагъатлыкъ этеди. Алай мен лагерде тургъан жыйырмадан артыкъ кюнню ичинде чалбаш директорубуз кесини жашаууну юсюнден хапар айтып эшитмегенме.

Исса Харуновичден озгъан урушну юсюнден хапар айт деп тилесек, бек ыразы болуп, бизни тегерегине жыяр. Солдат нёгерлерини жигитлик ишлерини юсюнден айтып башласа, сабийле, солууларын алмай, тынгыларла.

Бу жол а ол, айтханыбызча, походха атланыргыбызны айтды да, артха бурулуп кетди.

Биз, пионерле, кесибиз къалгъанлай, тамблагъы сейирлик жолоучулукъну юсюнден кёп тюрлю лахор этдик да, палаткаларыбызгъа чачылышдыкъ. Тёшекге киргенден сора бирибиз андан, бирибиз мындан походну юсюнден бир бирибизге соруу беребиз. «Мен Минги тауда болгъанма. Канатка бла ёрге кётюрюлгенме. Къалай залимди, бир кёрге эдинг»,— дейди Муратчыкъ. Бизни группада андан алаша

бойлу сабий жокъду. Келгенинде да алай арыкъ туююл эди, энди уа бютюн да семиргенди да, картофча тегерек болгъанды.

— Эх, тамблагъа дери не къадар заман барды!— деп кючюндю эндиге дери чууун чыгъармай тургъан Вадик. Сарычач, сепгилбет жашчыкъ, Вадик, палатада мени хоншумду. Ол бизни лагерде солургъа Ростов сахардан келгенди. Вадик битеу лагерге белгили назмучуду. Аны назмусу басмаланмай, бир къабыргъа газет чыкъмайды. Литература викториналада, ингирледе Вадик кеп кере саугъа алгъанды. Жырлап башласа уа, аны ариу ёнюне биз угъай, абаданла да бек суююп тынгылаучудула.

Походха чыкъсакъ да, жыр башчыбыз Вадик болуучуду. Шендю да ол, кесини ундуругъуну кыйырына олтуруп, къаллай эсе да бир жырны мурулдайды.

— Жашла,— деди Вадик бир заманда.— Мен суратлада болмаса, Минги тауну былай къарап бир заманда да кермегенме. Болса да мен аны хар ташын, хар терегин, чёбюн да биле болурма деп алай сунама.

Жалан да таулада жаууучу уллу тамычылы сакъ жауун, тынчайыр заман болгъанды дегенча, терезелени кыстау къагъып башлады. Биз барыбыз да сагъайдыкъ. Ызы бла уа чыпынлагъа тартылгъан темир чыбыкъла бёрюча улуп тебиредиле. Ауур тамычыла уа, кюйсюз желден къутулургъа кюрешгенча, кеслерин терезе миялалагъа бютюн къаты урадыла. Биз а тардан ургъан желни улугъанына бла сакъ жауунну терезебизни къакъгъанына, шумсуз болуп, тынгылайбыз.

— Атамы къарындашы белгили альпинист болгъанды,— деди Вадик шошлукъну буза.— Эшитген эсегиз да, Владимир Суровцев.

Вадикни хар заманда да жарыкъ болгъанлай туруучу кёзлери бу жол мутхузландыла.

— Кеси да Минги тауда фашистлеге къажау сермешледе ёлгенди.— Жукълай бара эдим да, Вадикни хапарын эшитгенимде, кирпичлерими энишге басып тургъан жукъу, жел сибирип кетген кебекча, думп болду.

— Владимир Суровцевму дейсе? — деп секирип жеримден турдум.— Вадик, Исса Харунович аны юсюнден бир жол бизге хапар айтханды. — Сабийле олсагъатдан тешеклеринден туруп Вадикни тегерегине басындыла.

— Атамы къарындашымыды дейсе? — деп къатлайма мен дагъыда.

— Хау.

Кюнчыгъыш жаныбыздагъы деменгили къысыр къаяны башындан танг белги берип башлайды. Кече терен жукъугъа кетип, айранча уюгъан лагерь танг жарыгъы бла бирге чибин уяча къозгъала башлайды. Палаткаладан сабийле бир бири ызларындан чартлап чыгъып, сырыйыначыны аллында тизиледиле. Вадик, рюкзагын да сыртына кетюрюп, чабып келеди. Аякъларындагъы темир чюйле бла бегитилген къалын олтанлы чурукълары, чындай кенчеги, жюн кёлеги, къара кёзюлдюреуюклери жашчыкъны сынаулу альпинистге ушатадыла.

...Кюн ортасы. Бийикден бийикге ёрлей баргъаныбыз къадар деменгили Минги тауну сууукъ солуун бютюн бек сезебиз. Эки жаныбыздагъы таулары чыранлары, энишге узалгъанлай, бузлап къалгъан сарыуеклеге ушайдыла.

— Мен тауда туугъанма, анда ёсгенме. Алай бери хар келгеним сайын таулары ол сууукъ арнурукъларында бир жангы затны кёргенча болама,—

дедим табиғатны ол алапатлыкъ къудретинден кёзюн айырмай келген Вадикге.

Вадик бираз сағъыш этип турду да :

— Табиғат ишлеген суратны алыкъа бир уста да ишлемегенди, ишлеген да этерик тьююлдю,— деди. Географиядан устазыбыз хар заманда да алай айтычуду.

Сууукъ тау желле бир жанына сюрюндюрген нарат терекле энди төбен къалғандыла. Кюн кёзюнден бугъуп къысылғанча, таш тюплерине буштукъ болуп турған куртлагъа тюбей башлайбыз.

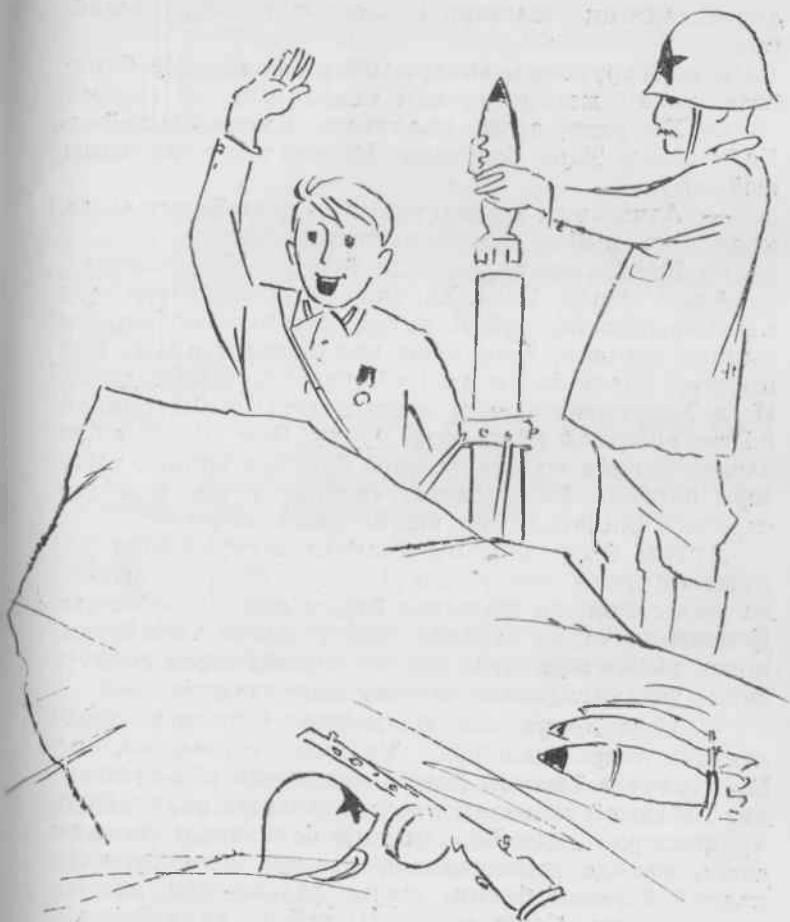
Исса Харунович аллыбызда барады. Жыл саны келген адам болғанлыкъгъа, аны таугъа тири ёрлегенине сукъланып келебиз. Устаз бу жерлени хар ташыя, чёбюн да кесини юйюн билгенча биледи. Ол урушка дери былайтын турист къауумланы кёп кере элтгенди. Гитлерчиле Минги таугъа къутулғанларында да, командир аны тасхачы взводха бош къошмағанды. Альпинист, тауну къылыкъларын иги билген жаш, жалан да кеси таныған жашырын тырхыкла бла фашистлени тылларына кёп кере къутулуп, душманны тасхасын командованиягъа кёп кере билдиргенди.

Бир заманда, арып-талып, тар талачыкъгъа жетип тохтайбыз.

Исса Харунович :

— Солугъуз,— деп къысха буйрукъ береди.

Ауурдан ауур бола барған артмакъларыбызны, ашыгъышлы тешип, жерге атабыз да, кимибиз аланы юслерине, кимибиз да тыкыр ташлагъа олтурабыз. Нёгерлеримден быллай бир бийикге ёрлеген хазна болған болмаз. Мени да булутла башына биринчи чыкъланымды. Аны ючюн болур, хауа жетишмей, къыйналып солуйбуз. Эртденликде походха кирпил-

деп атланган жашланы оюн-кюлкюлери селейгенди.

Исса Харунович, ышара-ышара, бизни хар бири-бизге кезиу- кезиу тюрслеп къарайды.

— Хомухла, арып къалгъан болурсуз дейме. Хайт дегиз. Тири болугъуз. Минги тау хомухланы суймейди.

— Азчыкъ да арымагъанма,— деди Вадик ансы, къалгъанларыбыз чуу да чыгъармадыкъ.

— Къайгъырмаз, алай да болады. Юйренирсиз.

Алай айтып, Исса Харунович талачыкъны ары кыйырындагъы бийик чохана къаяны тюбюндеги сыннга жанлап, башындан къалпагъын алды. Биз шумсуз, бирем-бирем аны тегерегине жыйылдыкъ. Исса Харунович сынны къатындагъы гыйы ташдан кёюн айырмай кёпге дери турду. Эки жыягъы бла саркъгъан кёз жашлары, сора ёрге бла энишге терк-терк баргъан богъурдагъы чалбаш устаз ичинден таралып жилягъанына шагъатлыкъ этедиле.

Аргъы бетде кысыр къаягъа жууукълаша да, кыстау артха кете, учхан тау къуш болмаса, былайда жаны болгъан жаныуар барды дерге кыйынды. Деменгили тауда узакъ жортууулдан къайтхан, арып, татлы жукъугъа кетген нартны терен солууу, бирде уа хурулдагъан тауушу эшитиледиле.

— Исса Харунович, Владимир Суровцев мени атамы къарындашыды. Урушдан сора атам, ол Минги тауда ёлгенин билип, къабырын кёп излегенди. Табалмай тюнгюлюк тохтагъанында уа, эльбрусчу пионерле дядя Володя ким болгъанын, тукъум атын, къайда жашагъанын, къалай уруш этгенин, къалай ёлгенин билип, сизни газетигизге письмо жазгъандыла. Газет атабызны табып, дядя Володяны хапарын билдиргенди.

Вадик андан ары хапарын кысха бёлдю. Исса

Харунович кёз жиялумукълары тёгюлюрге жетип тургъан жашчыкъны умбашына кёолун салып:

— Сени дядянг, Вадик, чынтды тау кёушу болгъанды. Ол ма бу сен кёрген тауланы, сени къатынга да сюелген тенглеринги эллерин фашист зулмучуладан кьоруулай ёлгенди, — деди.

— Володя мени бек сыйген тенглеримден бири болгъанды. Урушха дери да альпинистлени хазырлагъан школда бирге окъугъанбыз. Бир туурам ётмекни эки тенг этип, бир аякъдан суу ичип тургъанбыз. Тенги ючюн жанын берирге хазыр, адамгъа хурмет эте билген жаш болгъанды. Тау сюлесинча гиртчи, нартча батыр Володя бизни отделениябызны командири эди.

Исса Харунович, андан ары не айтырыкъ эдим дегенча, бираз тынгылап турду да:

— Бу кыйын походха, сабийле, сизни жалан да табигъатны ариулугъун кёрюп къайтыгъыз деген акъыл бла атландырмагъанма. Сиз бюгюнню насыплы сабийлигигиз ючюн жанларын берген жигитлени билирге керексиз.

— Исса Харунович, дядя Володя къалай ёлгенини хапарын билемисиз? — деп сорду Вадик.

Биз, не айтырыкъ болур дегенча, устазыбызны бетине бирча къарадыкъ. Исса Харунович кёпге дери сагъыш этип турду.

Чат тауну тёппесине ёрлеген кюннге да бир къарады. Башындан ургъан жел, къаты болмаса да, бираз сууукъсурата башлады. Юсюбюзге жылыракъ затла къаплап, Исса Харуновични хапарына тынгыларгъа хазырландыкъ...

— Историядан устазыгъыз айтхан болур, гитлерчи командование бизни жерлени юсю бла ёткуп, Бакуну нефтине къутулур ючюн дыгалас этип кюреш-

генди. Ол муратларына жетер ючюн фашистле не адам кючлерин, не техникаларын аямагъандыла. Ала, былайтын ыфчык аууп, Бакугъа къысха жетип къалыргъа умут этгендиле.

Владимир Суворцев бла мен къуллукъ этген тау-стрелковый батальоннга Минги таугъа къутулгъан фашист аскер бѐлюмлени думп этерге буюрулгъан эди. Ма бу сиз кѐрген тар ауузну да душманны бир солдатын жибермей сакъларгъа керек эдик. Алыкъа былайгъа келгенибизге кѐп болмайды да, таугъа къутулгъан душман аскер къаллай бир болгъанын да билмейбиз. Къысхасы, башыбызда душман, тюбюнде уа — биз... Жаз башы заманды, алай болгъанлыкъгъа, сууукъ желле бла къарлы боранла бир бирлерин терк-терк алышындырадыла. Башыбызда «хоншуларыбыз а», бир тынгысызла болуп чыкыгъандыла да, атып не кече, не кюн тыным бермейдиле...

Алай айтды да, Исса Харунович, кесини ол сѐзлерине ыразы болгъанча, жарыкъ ышарды. Ол кезиуде Чаты башы табадан гюрюлдеген таууш келип, бизни барыбызны да сагъайтды. Агъач кѐпюрню юсю бла минг арба ѳтсе, тюз ма алай таууш ѳте болур. Бизден ташада болгъаны себепли, къар юзюлгенни къарап кѐралмадыкъ. Алай къарлы туман, бурдум этип, ѳрге кѐтюрюлдю да, мычымай, Чатны жапды...

— Биз а къарапмы турлукъ эдик... Ол сиз кѐрген кюнлюм бетден топладан ата да, душманны топларын бла миномѳтларын думп ѳтебиз. Душман позицияларын биринден сора бирин къоя, бийикден бийикге чыгъа баргъаны къадар, аны кючю да таркъая баргъанын ангылайбыз. Алай болмай амалы жокъ эди. Биз, ѳз жерибизни душмандан къоруулай, къазауат ѳтгенибизни билгенча, хар таш, хар терек

душман окъгъа кеслерини ёшюнлерин салып, бизге тыянчакъ боладыла. Гитлерчи малгъунланы уа хар атлагъанлары сайын аякъ тюплеринде от жанады. Къалай-алай болса да, айтханымча, биз душман таугъа къаллай бир кюч жыйышдыргъанын билмей эдик.

Арада бир къауум кюн озады. Бизникеле таугъа ыхтыргъан гитлерчиле осал халда болур эдиле, не мецлилени тасхачы самолётлары биз уруш этген районну терк-терк жокълап башлайдыла. Бир эртденликде уа узакъдан самолётланы гюрюлдеген тауушлары эшитиледи. Алгъа тунукъ гюрюлдеген таууш, артдан артха бекден бек бола келип, Чаты башындан къутулгъанлай а, къанжал тауушха айланады. Ала фашист самолётла болгъанларын англайбыз. Олсагъатдан, къой къушну къуршаллап келген къыртчыгъалача, тегереклерин «мессерле» алып, эки ауур самолёт тюз башыбыздан чыкъдыла. Тауну къабыргъасына жууукълаша келгенлей, самолётла, кюбюрлеге ушагъан уллу ящиклени парашют бла атып, къыстау артха айланадыла. Алай жел кюн эди да, парашютла не душман таба, не да бизни таба тюшер акъылда туююдюле. Жел аланы Сызгъа башы таба алып кетеди.

Биз да алай тургъанлай, Суровцевну да, сени да командир чакъырады деп комбатны ординареци келди.

Штабха мычымай жетдик. Блиндажгъа кире келгенибизлей окъуна, командир соза турмай:

— Парашютла фашистлени къолларына тюшмезге керекдиле. Бу жерлени сиз иги билесиз. Къалай да этигиз, гитлерчиледен сиз алгъа болугъуз,— деп къысха буюрду.

Сора ангыладыгъызмы? дегенча, командир кёзюбюзге бираз къарап турду да :

— Ящиклени бирин кьоймай чачдырыгъыз,— деди.

Душман самолётла атхан ящикле тюшген жер бизден эсе душманнга жууукъду. Алай бизни бир онглу жерибиз: алайланы душмандан эсе, биз иги таныйбыз.

Володя бла мен Сызгъа башында азмы болгъанбыз? Альпинист усталыгъыбызны биринчи атламларын анда этгенбиз, биринчи зачётларыбызны да анда бергенбиз.

— Есть,— деп биз экибиз да кыстау артха бурулабыз.

Тышына чыкыгъаныкъда уа, эртденли бери аз сет-мет эте тургъан кирши, къар къатыш бораннга айланып, бёрю улугъанча, төгерекини бурдум эте эди. Биз таулада кюн терк-терк тюрлене туруучусуна юйренгенбиз да, анга артыкъ уллу эс бурмайбыз. Шинеллерибизни тышындан накиткала кийип, мычымай, жолгъа атланабыз.

— Володя аллымда барады, — деди, бираз сакъыш этип тургъандан сора, Исса Харунович. — Мен а аны ызындан...

Урушха дери жыллада экибиз таугъа чыкысакъ да алай болуучу эди. Не кыйын ёрлеу болса да, кеси алгъа бармаса, унамаучу эди.

— Алайды да, биз жолгъа атланабыз. Тююнлей барса, Сызгъа башы артыкъ узакъ тюйюлдю. Ингирге турмай жетерге боллукъбуз. Алай душманны не акъылы болгъанын да билмейбиз. Огъары Сызгъа бла угъай, Къыямыт бла барса, душман бизден алгъа боллугъуна сёз жокъду. Алай тюйюл эсе уа, биз алгъа боллукъбуз деп, Володя бла мен алай оноулаша келебиз.

Кюн тюшден ауа, Къара дуппургъа жетебиз. Тююн айтсам, мен иги арыгъанма да бираз солургъа

сюеме, Володя уа, жугъутур кибики, ташдан ташха секире, накидкасыны жибиген этеклери, желде кёрюкча кёбе да чёге, кыыстау алгъа барады. Къара дуппурну аргы бетинден а Сызгъа башы кёол аяздача кёрюнючюдю. Аны Владимир бек иги биле эди. Дуппурну чегет жанында Ауана ташха жетгенлей, Володя:

— Былайда бир кесек солуюкъ,— деди да накидкасын тешип, таш тюбю ышыкыгъа атды. Сора, кёзюлдюреуюгюн алып, Сызгъа башы таба кёп къарап турду.

— Ашыгъыргъа керекди. Парашютла, баям, Къара агъачха тюшген болурла деп мен алай оюм этеме,— деди да Володя, накидкасын жангыдан къаплап жолгъа атланды.

Къара агъачха кыысха жол бла терк чыкыдыкъ, Володя жангылмагъан эди. Эки парашют бир бирге жууукъда тюшгендиле да, кёп излей айланмай тапдыкъ. Биринде патронла, биринде да автоматла. Гранатла бла уруп, экисин да думп этдик. Ючюнчюсю уа...

— Тапмай къайтыргъа арталлы да жарарыкъ тюйюлдю. Душман да къарап тура болмаз.

Алай айтып, Володя, ючюнчю парашютну излей, Сызгъаны ичи бла кыыстау энишге айланды.

Тюшден сора кирши да тохтап, танг тюзелип тургъан кюн жангыдан тюрлене башлагъанды.

— Къарайма да, бу жол жауун иги сермерик болур,— деди Владимир атлагъанын не аз да селейтмей.

Сызгъаны эки тенгине жете келген болур эдик, аргы бетде бийик наратха тагъылып къалгъан ючюнчю парашютну да табабыз. Бирден автоматла бла атып, парашютну бауларын кыыркъабыз. Сызгъагъа келип тохтагъан ящикни олсагъатдан окъу-

на биягыча гранатла бла чачдырабыз. Алай бла немецлиле консерва банкаладан да къуру къаладыла.

Биз а келген жолубузгъа чыгъар ючюн Сызгъа башына чыгъаргъа керекбиз. Ол кезиулеге жауун да къыстау къолгъа алгъанды. Экибиз да чырмаусуз буйрукъну толтургъаныбызгъа къууана келебиз. Къара ташха жетерге алай кѣп къалгъан болмаз эди, бир заманда автомат чыкъырдагъаны бла окъланы жоюлдеп башыбыз, жан-жаныбыз бла озгъанлары бир болдула. Биз, къайдан атылгъанын да иги билалмай, жерге бауурландыкъ. Сора, сюркеле барып, бир абадан ташны артына букъдукъ. Олсагъатдан а бутум юзюлюп кетгенча болду. Жаралы ишми болгъан болурма деп къарасам, балтырымдан окъ тийип, чуругъум къандан толуп тура эди. Володя терк окъуна чуругъуму тешди, бутуму къаты байлады.

— Фашистле, баям, бизни жолубузну кесерге умут эте болурла. Аны себепли биз аланы алдаргъа керекбиз,— деди Володя. Сора бираз сагъыш этип турду да:

— Эсингдемиди? Бурунгу жыл былайтын, аз энишгерек тюшгенлей, туристлени къысха жол бла Чегетге чыгъаргъаныбыз.

— Хау,— дедим бютюн бек ауруй баргъан бутуму сылай.

Володя, мени онгсузлугъуму эслеп, бауурланып тургъан халында билегими умбашы бла атып тутду да, салам машокну атханча, аркъасына миндирди. «Кесим да сюркелаллыкъма»,— дерге кюрешдим. Тынгылауну салып, кийикле жалаугъа эниучю жолчукъ бла энишге сюркелип тебиреди.

...Къая башы талачыкъдан ётюп, Чегет жолуна чыгъаргъа керек эдик. Володяны арталлы да ары-

гъан халы жокъду. Аны къой, лакъырда окъуна эте келеди.

Бутум ташха тийип сынсысам: «Тёз, къарындашым... Энди кёп къалмагъанды... Биз ол малгъунланы, кёрдюнгмю, къалай алдадыкъ»,— деп кёл этдиреди. Мен Володягъа жюк болуп, къолун-аягъын байлагъаныма жарсыйма ансы, ачы жарам эсимде да жокъду. Володяча, эржюрек, батыр альпинист бла уа бютюн да...

Баям, гитлерчиле биз башха жол бла кетгени-бизни сезген болур эдиле, талачыкъгъа тигелегени-бизлей, артыбызда немецли солдатланы:

— Русь, халт! — деп кычыргъанларын эшитдик.

— Бир игилиги, фашистле бизни алыкъа кёрмендиле. Алай эсе, бу ачыкъ жерден эсе, биз алагъа Гелеулюню башы ташлада тюберге керекбиз,— деди да Владимир мени къолтугъумдан тутуп, аягъы юсюме салды. Болаллыкъмыса дегенча, манга тюрслеп къарады да, бир къолу бла белимден тутуп, дуппур артына ашыгъышлы аудурду. Билмейме, тегерекни, башны къармай къалмагъан эселе, гитлерчилени ауазлары ёчюлгенди, шумсуз болгъандыла. Ай, алай а болгъа эди. «Энди Гелеулюге да кёп къалмагъан эди» — деп, кеси кесиме алай айтып бошагъынчы, онг жаныбыздан чабып келген фашистлени аякъ тауушлары эшитиледиле.

Хапарыны алайына келгенинде, Исса Харуновични кёзлери дагъыда толдула. Башында алтын суу ичирилген жулдузу болгъан, мермер ташдан ишленген сынны жубатхан этгенча, акъырын сылайды...

— Гитлерчиле, дуппур артындан чыгъа келип, ызыбыздан от ачдыла. Эрлай бир жаймаракъ ташны артына бугъуп, экибиз эки жанында бауурланып

тохтадыкъ. Бир, эки, юч деп, жетеуленни санадым.

— Иги жууукъ келгинчи атма.— Жангыз была бла къалса, ишибиз тынчды,— деди Володя ташны ол жанындан.

Биз биягъыча тынгылап турабыз. Окъла башыбыз бла, жаныбыз бла да сызгырып ётедиле. Мылы жерге кирген окъла, суу къююлгъан мыдыхча, пырчырс этедиле.

Жерге баурланып тургъан гитлерчиле жангыздан кётюрюлюп, аяусуз атханлай, алгъа ёшюн уруш этедиле. Ол кезиуде Владимир:

— Заман болгъанды,— деп билдиреди.

Экибиз да бир кезиуде автоматладан от ачабыз. Эки фашист, къолларын кенг жайып, ташха абынганча ауадыла. Къалгъанлары уа баурланадыла.

— Володя, кёремисе? — дедим.

— Хау,— деди ол биягъы сабыр ауазы бла.

Дупшурдан гитлерчилени жангы къаууму бери аудула.

— Иш осалгъа айлана болур дейме. Гранатларынгы хазыр эт,— деп буюрду Володя.

— Биз аланы мелте этмей, жаныбызны саулай бермек,— деп, болушлукъ келгенине батыр болуп, баш кётюрген фашистлеге от ачды. Гитлерчиле дыгаласха къалып, биягъыча жерге жабыщдыла.

Нёгерим:

— Артха кетип, табыракъ позицияны алыргъа керекди. Бутунг къалайды? — деп сорду.

Алай ууучлаучула баурланган халларында бизге иги кесек жууукъ келгенлерин сездик. Биз аланы къутургъан итлеча къызаргъан кёзлерин окъуна кёребиз. Артдан келген къауум да алдагъылагъа къошулуп, биз жунчурукъ суна болур эдиле, ёрге туруп, алгъа жан атдыла. Экибиз да гранатланы

атып, бу жол да кёплерин сойландырабыз. Сатырлары иги кесек селейсе да, гитлерчиле, алгъа ёшюн урууларын къоймай, бизни къуршаларгъа умут этдиле. Биз гранатланы дагъыда, дагъыда атабыз. Автоматларыбызны быргъылары къызгъан окъуна этгендиле. Володяны:

— Сизге саугъам хазырды! Жууугъуракъ... Энтда да...— деген сёзлерин бир бири ызындан атылгъан гранатла тунчукъдурдула. «Ах!» деген ауаз мыйымы бир бек ачитды.

— Володя!.. Володя! — деп сёлешдим.

Алай тенгим жууап къайтармады.

Терк окъуна ол бауурланып тургъан жерге сюркелдим. Владимирни миялача сууукъ кёзлерин кёргенимде, къаным къартыкыгъа сыйынмай, къутурдум. Сора секирип ёрге турдум да, гранатланы бир-бир ызындан быргъап, автоматымы малгъунланы юслерине бурдум.

Олсагъатдан бизникиле да жетдиле.

«БУСЛИМАН ТОПУРАКЪ»

Тенгим бла къучакълашып саламлашдым. Жыйырма кюн угъай, жыйырма жыл кёрмей тургъанча бир бирге тюрслеп къарайбыз.

— Шуёхум, къалай айландынг, не кёрдюнг, хапар айт, — дедим.

— Сени алай сорлугъунгу биле эдим,— деди нёгерим манга шинтикни кёргюзтюп.

Ол тыш къыраллада кёргенини, анда жашауну юсюнден сейирлик хапарла айтды. Алай туугъан жерибизден узакъда таулугъа тюбегенини, аны къадарыны юсюнден айтып башлагъанында уа, кёолума къаламымы алдым.

...Эртденликде кюнню тыякълары къызартхан

межгитлени, минараланы башлары багъыр тазгъа ушайдыла. Биз орта ёмюрледе ишленген ол деменигили межамладан кёз айырмайбыз. Кемебиз, уяна башлагъан шахаргъа салам бергенча, бир-эки кере таууш этип, портда тохтады. Атлауучла бла энишге туюшуп келебиз. Жагъада адамла кёпдюле. Машинала, адамланы олтуртуп, бир бири ызларындан кетедиле. Биз да турист жолубузда тюбеген биринчи шахарда бираз айланып къайтыргъа къаст этдик. Олсагъат аллыбызгъа бир къарт чыкъды. Бойнуна четен тагъылыпды. Жукъасакъал, сазбет адамды. Кёзлери тереннге кетипдиле. Юсюнде эски къапталы барды. Уллуду, этеклери жерге жетеди. Къартны кёзлери чийсил болгъандыла да, къолуну сырты бла терк-терк сыйпайды.

— Бэй эфенди, тенгиз чокъуракъ алмазменг? Багъа айтмайма. Бу шахарда быладан ариу саугъа табарыкъ туююлсе.

Къарт манга чокъуракъны узатады.

— Керти да, ариу ишленгенди, оллахий, тютюн къагъаргъа аламатды,— дедим къатымдагъылагъа.

Мен алай айтхандан сора къартны бети тюрленгенча болду. Кёзлерин менден айырмай къарайды. Кетип да бир тебиреди. Алай, аберисин унутханча, къыстау артха айланады.

Къартны не затха тынгысыз болгъанын билалмай, сагъышха къалдым. «Ахчаны азмы бердим?»,— деп сордум. «Угъай»,— деди. Сора тегерегине сакъ къарады да, мени бир жанына чакъырды.

— Балам, сени тауча сёлешгенинги эшитгенимде, жюрегим тамагъыма тыгъылып, солуууму тыйгъанча этгенди. Къууанчымы уа чеги жокъду. Астофируллах, астофируллах, ёлмесе, адам кёрмезлик жокъду! Туугъан тауларымдан адамгъа тюбеп, жа-

шау къадарымы айтып ёлюр кюн чыгъармы деучем да, къартлыгъымда аллахны манга жаны ауруду...

Къарт, энди не айтырыгъем дегенча, тенгиз таба сагъышлы къарады. Аны бойнунда къан тамырыны ургъаны башын тепдиреди, солууу жетмегенден болур, эринлери кёгерипдиле. «Киши элинде киштик» — деп, ол ёмюрюн къыйынлыкъда ётдюргени, анга къартлыкъ замансыз келгени кёрюнюп турады. Онгсуз къартха жаным ауруду, олтурайыкъ деп, арлакъда ышыкъ жерни кёргюзтдюм.

— Хау, мен таулума. Кесинг да сезген болурса. Туугъан да сен таныгъан таулада этгенме...

Мен къартны хапарына тынгыларгъа таукеллендим. Кюн иги кесек кётюрюлгенди. Тенгизден ургъан самал желчик бираз сериуюнлюк береди ансы, къызыу бола башлагъанды.

— Бизни атабыз Тюркге кёчерге тебирегенде, манга он жылдан кёп болмай эди. Кёчерге да «буслиман топуракъгъа» барама деп таукел болгъанед. Ол заманда мен не ангылай эдим. Кёчебиз дегенде, къууанчыма чек жокъду. Тенглериме да махтанып хапар айтама. Жолда уа жангы жерлени, эллени кёре келгениме, не айтаса, къууанама. Анам харипни уа жиялгъандан кёзлери тулукъ болгъандыла. Аны нек жиялгъанын ангыламайма.

Кюнлени биринде уллу сахарда кемеге олтурдукъ. Кемени уллулугъуна сейир-тамаша этеме. Темирден бла агъачдан ишленнген ол деменгили кемени тенгизде батмай жюзаллыгъына арталлы да ийнанырыгъым келмейди. Кёп мычымай, кеме жеринден тебеди. Биягъы анабыз жиялу-сыйытха къалгъанды, эгешчигим, анга къошулуп, симсирейди. Мен а тенгизден, ачы къычырыкъ этип кемени тегерегине учхан къушладан сора бир затха да къулакъ

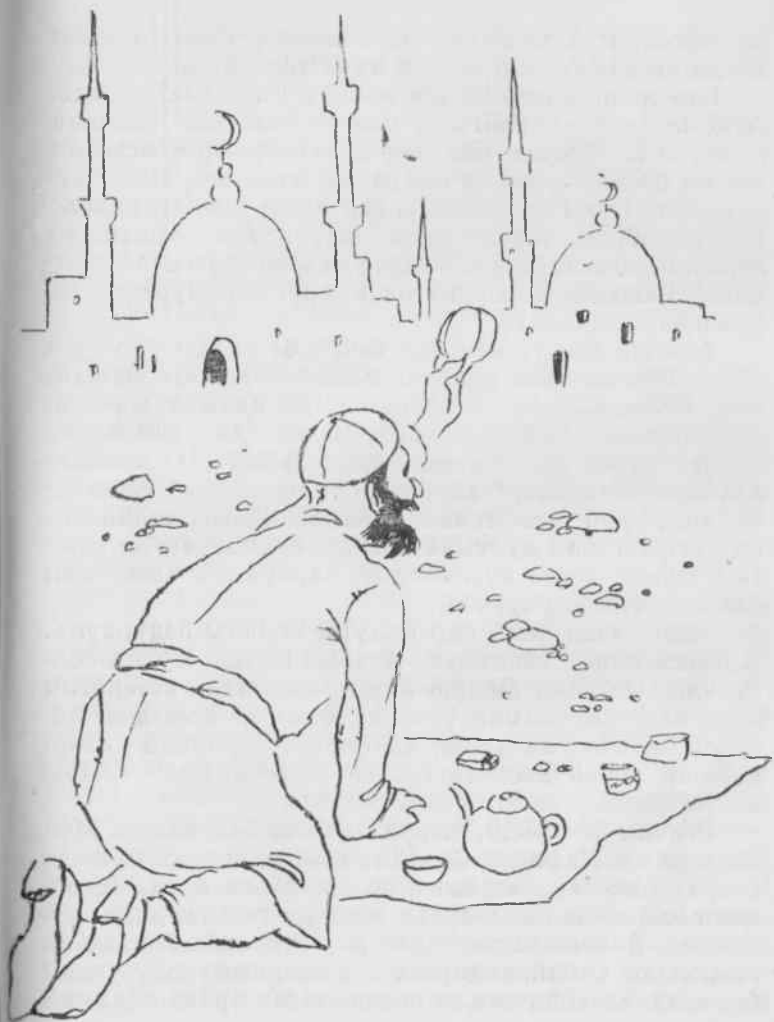
салмайма. Кёк бла суу, сора — мен. Халкъ асыры кёпден кемени ичинде жер табылмагъанды да, биз башындабыз. Манга кереги да олду, жукъум окъуна келмейди.

Бир-эки кюнден жер кёрюндю. Гитчерек сахаргъа келип тюшдюк. Атабыз кирир жер излеп ингирге дери айланды, мудах къайтды. Ол кече жагъада къалдыкъ. Экинчи, ючюнчю кюн да юй табылмады. Кече, бухчакъдан къуйгъанча, сакъ жауун жауду. Хапчугубуз, юсюбюз-башыбыз жибидиле, аууз къабыныбыз халек болду.

Кирирге бир гыты тапмай, жунчуп тургъаныбызны юсюне анабызны ауругъаны да къошудду. Бютюн да адыргылыкъ кысды. Эгешчигим бла мен анабызны къатындан кетмейбиз. Аны терлеген мангылайына мылы быстыр сала да ала, жётел этсе, башын ёрге кётюре турабыз. Анабыз кюнден кюннге онгсуздан онгсуз бола барады. Мутхуз кёзлерин ачып, бизге къараса, бети бютюн да агъарады, солуун терк-терк алады. Кезиу-кезиу бетибизни сылай, башыбызны кёкюрегине кысып жиляйды. «Балаларым, сизге не кюн келликди? Сизни бу жаханимде къоюп, къалай кетип къалайым!».

Эгечим да, мен да анабызны юсюне къапланып, жиляйбыз. Ингир алагъа анам жан берди. Атам жилау-сыйытны юсюне келди. Ол уллу адамны таралып жилягъаны бюгюн да кёзюмю юсюнден кетмейди.

Бир ненча кюнден атабыз бизни сахарны кыйырында, тенгиз жагъагъа жууукъда, башы жартыкърту жабылгъан хуна ышыкыгъа келтирди. «Артраха къайтыргъа бир кесек ахча жыйгъынчы, мында кечинирге тюшерикди», — деди. Шахардан беш кычырым чакълы арлакъда ташкёмюр чыкыгъан жер барды. Атабыз аны иеси бла сёлешгенди да, гытыны

ол бергенди. Аны ючюн ол ташкёмюр къазарыкъды эм да ай сайын бир тюмен ахча төлерикди.

Биз жангы жерибизде жашау этип башладыкъ. Атабыз танг къарангысы бла кетеди, кёз байлана къайтады. Эгечим бла мен а, ташкёмюр чыкъгъан жерни иесини юйюнде къарауашлыкъ эте, анда жубанабыз. Гыты кибикни бираз адам жашар халгъа келтиргенбиз. Алай сакъ жауунлада башындан агъып башласа, ёрге сюелирге да жер табылмай къалады. Башына салыргъа ол къуругъан журтда абери ми табарыкъса?

Атабыз эки тюмен бла беш сом алады да юй ючюн бергенинден къалгъанына бек дыккы жашайбыз. Иебиз Сулейман эфенди тынч адамча кёрюнеди. Ургъаны, туйгени жокъ. Болса да, кёзлеринг арала турса да, хатер этмез. Къатыны кюйсюз адамды, жашыны аягъындан чарыгъы тешилсе окъуна, уруп сынсытмай къоймаз. Ёксюз сабийлеге бир тюрлю жан аурумакълыгъы болмагъан ол кюйсюз ананы бизге кёргюзтген зарауатлыгъын мен ёлюп кетгинчи унутмам.

Алай, азап чеге, бир къауум жылны оздурдукъ. Артыкъ капек тюшмеди. Атабыз бютюн мудах болгъанды. Ол энди ёмюрю киши жеринде кетеригин биле эди. «Буслиман топуракъгъа» кёчеме деп юйюрюн азапха салгъаны, анабызны жашлай ёлюп кетгени ючюн кеси гюняхлы болгъанына асыры кюйгенден замансыз къарт болгъанды.

Эгечим жетгенди, чырайлы къыз болгъанды. Мен да эслиме. Хафисат Сулейман эфендини юйюрюнде биягъыча къарауашлыкъ этеди. Мени бираз ёсгенден сора кёмюр къазаргъа жибергенди да, анда жубанама. Экибиз ишлегенде да, къолайыбыз хазна туйюлдю. Сабийсиндирип, ишлегеними толусунлай бермейдиле. Ишлерге уа абаданладан артха къалмай

кюрешеме. Тюрклю ишчиле да бизден онглу туююл-дюле. Алай ала туугъан жерлеринде, эллериндедиле. Биз а — элсиз, журтсуз баштакъла...

...Къарт кёз жашларын сюртеди. Мен аны хапарына кёлюм тола тынгылайма. Тенгиз толкъунла чулгъана келип, кеслерин жагъада хунагъа урадыла, сора бюсюремегенча, къыстау артха кетедиле.

— Атам бла бир бёлек заманны ишлеп турдум. Тюрклю жашла бла шуёх болгъанма. Уллу сёлешгенлерин эшитмегенме. Ариу айтып, булжутуп, къолларындан келгенча, болушуп тура эдиле, аууз къабынларын эки тенг эте эдиле.

Аллах бизни туугъан жерибизден тентиреген кюнубюзде окъуна ургъан болур эди. Бир кюн, кёмюрню аяусуз оя тургъаныбызлай, теренден: «Экинчи тешик оюлгъанды, адамла ары жанында къалгъандыла», — деген сёзле элия ургъанча эшитиле. Атам... Атам да анда эди... Ол сёзле жүрегиме, садакъ окълача, чанчылдыла. Кёмюр къазгъан жерибиз алашады. Тобукъланып ишлеучю эдик да, тёрт аякъланып тешикден чыкъдым. Экинчи тешикни аллы бегитилипди. «Атам, атам! Бусагъат чыгъарайым, бусагъат!» — деп топуракъны къазаргъа кюрешеме. Къолларым талчыкъгъандыла, кёзлерим къарангы этедиле. Алай аллымда топуракъдан сора жукъ кёрмейме, сёз эшитмейме. «Атам, бусагъат!» — дегенден башха чууум да чыкъмайды. Не медет, мени къолумдан келген болмады. Ахырында, къарыусуз болуп, топуракъ юсюне аудум да жилидым.

Атабыздан да алай айырылдыкъ. Ары тыянчакъ жокъ, бери тыянчакъ жокъ. Анабызны кеси къолубуз бла асырагъан эсек, атабыз жаны саулай терен кёрде къалды. Эгечим, харип, меничамы этеди, чач тюклерин жулкъады. Эки ёксюз киши жеринде атылып къалабыз. Сулейман эфендини бизге бир тюрлю

жаны аурумайды. Жашын къараучу этгенди да, ол къуралмазлыкъ, арталлы да солуу бермейди. Солургъа олтургъаныбызны кёрсе, сахтиянбаш чурукъларындан сууруп алып, къамичи бла бир-эки сыйпай къоймаз. Аракъыдан бла жарты жукъудан кёз тюплери кёпгендиле. Къуш бурнуну къыйырында къызаргъаны кетип бир да кёрмезсе.

Жылла бир бирлерин къууа озадыла. Сулейманны жашы, ингир сайын чайханада ичип келип, тынчлыкъ бермегенин эгечим бир-эки кере айтханды. Анга мен тынгысыз болдум. Не сылтау бла да Сулейманны юйюне терк-терк барама. Бир ингирде, эгечим кечирек къалгъанына тынгысыз болуп, ары таба тебиредим. Орамгъа чыкъгъанымда, тенгиз жакъадан дауурла эшитиледиле. Не болгъанын билмейме, алай жүрегиме къоркъуу тюшдю. Аягъым басханны кёзюм кёрмей, алайгъа жетдим. Адамла юсюне ёре сюелип тура эдиле. О, аллах, аллай бир ачылыкъны сынатыр ючюн адамны дуниягъа нек жарата болурса!.. Ол Хафисат эди. Аны жабылмагъан кёзлери: къум тюзледе жангыз ёсген терекча, жалан къалгъан жарлы къарындашым, сен не кюн кёрлюк болурса дегенча, аралып эдиле. Жалан тамагъыма бир зат буштукъ болгъанды да, солуууму тыйгъанды ансы, кёз жашларым да чыкъмадыла. Эгечиме Сулейман эфендини жашы артыкълыкъ этгенин билдим. Ол малгъунну да, кесими да ёлтюррейим деп атландым. Адамла жибермедиле. Ышанмай, экеуленни мени къатымда къойдула. Алай эгечими дертин жетдирирге ант этгенме. Ол антыма ёллюк туйюлме...

Хафисат харипни асырагъандан сора кетерге таукел болдум. «Ким биледи, аллах онг берип, туугъан журтума къайтыргъа амал болса», деген акъыл тынчлыкъ бермейди. «Дертни уа къалай унута-

са?» Ол сёзле ийнелеча чанчыладыла. Болса да жолгъа атландым. Аллым таулагъады. Шахардан къарагъанда жууукъ кёрюнген таулагъа жетгинчи, юч кюнню къыдырдым. Ачдан къарыусуз болгъанма. Кёгетни заманы туююдю. Онгсузума къалгъанымда, таш бла атып, бир жубранны сойландырама. Аз-маз бишеклендирип ашайма. Андан сора, бираз тирилип, жолума атланама. Къайры баргъанымы билмейме, алай тохтарыгъым да келмейди.

Экинчи кюн, сууу къуругъан ыз бла ёрге бара тургъанымлай, бир къарасакъал, бёкем адам таш жанындан аллыма чыгъып тохтатды. Юсюнде эски чепкени барды, этеклери да седирепдиле. Аягъында гён чарыкъларына жау сюртюлюпдю да, кюнде жылтырагъан окъуна этедиле. Къарасакъалгъа салам бердим. Саламымы алды да:

— Не адамса, къайры бараса, бэй эфенди? — деп сорду.

Ол мазаллы адамны кёзлеринде мен огъурсулукъ эслемедим. Алгъа бираз къоркъаракъ да болгъанем, алай артда тирилип: «Иш излей айланама», — дедим.

— Къарыусуз кёрюнесе. Ауругъанынг ишми барды?

— Угъай. — Ачма да андан болур, — дедим.

Ол къойнундан быстыр чулгъамны чыгъарып манга узатды.

Гасанали, къарасакъалны аты алайды, къошумда бир-эки кюн солу дегенди да, аны ызындан тебирейме. Шапалыкъ этерге хазырланганча, женглерин да ёрге этип, мужурасын умбашына салып барады. Анда-санда артха да къарайды. Бир ауукъдан Гасанали мени дорбуннга келтиредиди.

— Жетдик. Олтур, жашым. — Тёгерегиме къа-

райма. Арлакъда — жаныуар териле. От жагъаны къатында — мулжар. Анга да айыу териле жайылыпдыла.

Хапарына кёре, жаныуар териле сатып ёмюр сюреди. Алгъын юйюрю-юйдегиси да болгъанды. Бу уугъа кетгенлей, жер тебиц, къатыны, сабийлери да юй юслерине оюлуп ёлгендиле. Дорбуннга да андан сора кетгенди. Эски жараны ашландырмас ючюн элине къайтып бир да бармагъанды.

Гасанали бла жашап тохтадым. Мени бек ариу кёреди. Кетип къалыр деп къоркъа болур эди, уугъа, сатыугъа барса да, биргесине элтеди. Уста уучу да болама. Кийик кёрсем, бир да ычхындырмайма. Гасаналини къууанчына чек жокъду. Жангыдан жаш болгъанча кёрюнеди. Мен да аны тюз атамча кёреме. Болса да антым манга тынчлыкъ бермейди. Не сылтау этип кетерге билмейме. Бир жол:

— Терилени шахарда иги алыр эдиле. Ышана эсенг, бир къауумун элтип сатып келирем, атам, — дедим.

— Ышана эсенг, дегенинг? Ол сёзлени къалай айтдынг? Жаныма тийдинг, жашым. Бек ыразыма. Жоюп окъуна кел. Юсюнг-башынг да тозурапды.

Учхара сёзле ычхындыргъаным ючюн кесиме айып этдим. Ол огъурлу адамны кёлуне тиерге керек туююл эди. Экинчи кюн Гасанали мени жолгъа ашырды. Адамгъа туберге суймейме. Кече барама, кюндюз а таша жерде солуйма. Шахаргъа да ингирикде киреме. Сулейманны жашын тапхан къыйын туююл эди. Къайда ичги бар эсе да, андады. Кабакда болгъанын билип, чыгъарыгъын сакълап турдум. Къалтырап кесими тыялмайма. Къоркъгъан этеме. «Тейри, мен дертими хазна жетдираллыкъ болмам», — деп гурушха болама. Алай Хафисат харипни ёлюю кёзюю юсюнден кетмейди. Антым а тау-

келлик береди. «Эгечими къанын алсам, ёлсем да къайгъырмайма». Ол акъыл мени жүрегиме бираз хошлукъ береди. Кечени бир кезиуонде Сулейман улу къантулукъ эки нёгери бла кабакдан чыкъды. Мен ызларындан болдум. Ары-бери аууша, кюлейнай барадыла. Сулейман улу нёгерлеринден айырылып, юю таба бурулду. Аны ызындан болдум. Эки жанына бийик хуна къаланган тар орамда ызындан жетдим. Аякъ тауушуму эшитген болур эди, артха бурулганлай, кёкюрегине бичакъ урдум. Битеу учхунумда итге окъуна хыны сёлешген адам болмагъанды. Былайда уа къыйын къадарым мени адам къанына бояды. Шахардан чыкъгъандан сора анам, атам, эгечим эсиме тюшюп, кесими тыялмай, кёп жилядым.

Гасанали къайтханыма чексиз къууанды. Тёгерегиме айланады. Къучакълагъан да этеди.

Арада бир къауум жыл озду. Адам излеген жокъ. Ал къорккъууларым да кетгендиле. Тынчайгъанма. Гасанали: «Былай турма, жашым, сени жашауунг аллындады. Элге да бара тур. Башынгы мадарын эт», — деп унутдурмай сагъына тура эди. Мен да: «Не ашыгъыр кереги барды», — деп кёюучу эдим.

Бир жол Гасанали уугъа менсиз кетеди. Ингирде къайтыргъа айтхан эди да, келмей къалады. Экинчи кюн да — жокъ. Мен тынгысыз болдум. Къауалымы алып, излей чыкъдым. Таулада мен танымагъан тыгъырыкъ жокъду. Кёп айландым. Гасаналини атын айтып кычырама. Кесими ауазым къайтып келген болмаса, башха таууш эшитмейме. Кёз байлана, артха келе тургъанымлай, ынчхагъан таууш эшитеме. Тынгылайма. «Бош эшитилген болур». Бираздан къулагъыма дагъыда ынчхагъан таууш чалынады. Техтирден энишге секирип, къая

түбю таба чабама. Барсам Гасаналини солууу кючден чыгъа тура эди. Къатында уа бир уллу айыу сойланыпды. Мени кёргенде, аны кёзлери жилтиредиле. Эринлери кёгерипдиле. Чепкенини сау жери жокъду. Къабыргъасындан баргъан къан аркъасына жыйылып, уюп тура эди. «О, жашым» — дегенден башха сёз да айталмады.

Гасанали, харип, жаннетли болсун, жолда окъуна ёлдю. Андан сора сени жауунга мени кюнюм келсин. Чекден ёталсам деген акъыл бла жолгъа атландым. Бир-эки къошха къайтханма ансы, элге кирмей кёп кюнлени къыдырып чекге жетдим. Чек черек сууну юсюндеди. Ары жаны — туугъан жерим. Кёзлерим ауругъунчу къарайма. «Ариу, шош, мамыр жерим. Менде бир насып болурму?..» Жашырынып тургъан жеримден къалайны ётеригими белгилейме. Сууну эки жанында чекчилени ары-бери айланганларын кёреме. Ала анда-санда бир бирлери бла сёлешген да этедиле, сора харх этип кюледиле. Жюрегими ургъанын сеземе. Къоркъгъан этмейме, алай, къалтырауукъ алгъанды да, кесими тыялмайма. Берлакъда къамишли къолчукъ бла барсам, суу жагъагъа чыгъаргъа тынч болур деп ойлайма.

Къарангы болгъандан сора тебиредим. Къамиш бёрюча, сакъ атлайма. Къамиш къургъакъды да шуухуру къулагъыма элия ургъанча эшитиледи. Эки атлай да тынгылай барама. «Чекчилеге кёрюнемей, суугъа жетсем... сора сау жолугъушайыкъ». Тутсала, ёлтюрлюклерин билеме. Тёре алайды.

Болса да аллах ургъаннга насып къайда. Жанымдан ит юрген таууш эшитиледи. Артха къачама. Итни, терк-терк солуп, жетип келгенин сеземе. Аягъым басханны кёзюм кёрмей, къачып барама. Абынып жыгъылама. Ит ал аякъларын кёкюрегиме салып тохтайды. Кёп сагъыш эте турмай, къарнына

на бичакъны тыгъып, итни сойландырама, сора къачып къутулама.

...Къарт терен кючсюндю. Айланма жел къагъыт журунланы бирге жыйышдырады, кёкге кётюреди.

— Жашаууму жел кётюрюп кетген ол къагъыт журун чакълы бир къыйматы болмагъанды,— деди къарт.— Аллах манга жашауну ачы гыржынындан бек уллу юлюшню къызгъанмай бергенди, алай ёлюмден а чомартлыкъ этмегенди. Чекчиледен да къутулдум. Туугъан жериме къайталмазлыгъымы билдим. Не амал. Гасанали харипни дорбунуна къайтдым. Кёп жылларым анда ётдюле. Къарт да, ауруучу да болдум. Жюрегим адамлагъа тартды. Ёлсем жер башында къоймазла деп, жолгъа атландым. Таулула тилерге ёч болмаучуларын кесинг билесе. Кимге отун жара, кимге суу ала, къыралда кёп айлана келип, бу шахарда тохтадым. Сабийле тенгиз чокъуракъланы келтиредиле. Мен аланы жонуп, эгеп жарашдырама, сатама. Алай бла аууз къабынымы табама...

Къартны жапсарыргъа кюрешеме. Ахча узатама. Ахчаны алыргъа унамайды. Къол аязы бла бетимй сылайды.

— Аллахха шукур, аллахха шукур. Аллахны манга жаны ауругъан болур. Жюрегиме хошлукъ келди. Киши жеринде атылып къалгъан, туугъан жерине термиле айланган къартдан тауларыма салам айт, балам.

Аны айтып, ол, артха да къарамай, ашыгъышлы кетип къалды.

СЮЙЮНЧЮНГ МЕНИ

— Кезий, суйюнчюнг мени! Бир алапат хапар эшитесе бусагъат, жанымы кыйырчыгъы! — деп Асланмырза, эшикден кире келгенлей, пальтосун да тешмей, къатыныны белинден тутуп, факстротка бурулуп тебиреди.

— Э киши, не этесе аурунг? Башымы тегерек айландырдынг. Айт айтыргынгы.

— Э-э-э... суйюнчю... Алайсыз угъай... — деп Асланмырза бармагъын ёрге тутду. Сора пальтосун вешалкагъа такъды да:

— Сал столгъа, Кезий, не затынг бар эсе да. Ол «акъбашны» да келтир. Экибиз бирер «жюзден» аудурмай боллукъ туююлбюз, — деди да, Асланмырза, стол жарашдыргъа кърармашхан къатынындан кезюн айырмай, не эсе да бир макъамны мурулдап башлады.

«Ярабий, бу адам быллай бир неге къууанган болур. Уллуракъ къуллукъгъа иш салган болурла. Алай боллукъду ансы, ишден келсе, тюртюшюрюк ёгюз кибик, къаш туююп, сезюнге тюртдю жууап бере келиучюдю».

— Да-а-а, жанымы кыйырчыгъы, ал, стаканынгы. Насыплы болсунла! Къууанчлы жашасынла! Ол эки сабийни насыплары ючюн, бизни да муратыбыз толур ючюн!

Асланмырза стаканны аудуруп, тузланган нашаны жыякъ таууш этдирип томурду, сора, диваннга аркъасын тыяндырып, кезлерин жумду.

— Э киши, мени быллай бир кезюнге къраратып турмай, айтыргынгы айтсанг а, — деди Кезий эрини къатына олтура.

— Хы, жанымы кыйырчыгъы, — деп башлады сезюн Асланмырза, кърарнын сылай. — Ол аман

жашха тюбеп келеме. Бир ушагъылы къыз бла сюелип тура эди да, уялтмайым деп эслемегенча этип, озуп тебирегенимлей, тохтатып, ол къызчыкъ бла танышдырды.

Асланмырза къатыныны кёзлерине тюрслеп къарады да:

— Ол къызчыкъ кимники болгъанын а билемисе, жанымы кыйырчыгъы?! — деп жойкъулланып сорду. Сора кесини соруууна кеси жууап бере:

— Къырым улуну, жанымы кыйырчыгъы... Къырым улуну... — деп, биягъы бармагъын ёрге чюелтди.

Ол кезиучюкде эшик ачылды. Сууукъ хауа, туман болуп, жылы отоугъа жайылды.

— А-а-а-, жашым, олтурчу къатыма, — деп Асланмырза, жашыны кёолундан тартып, диваннга олтуртду.

— Ашырыпмы келесе?

Жаш ийменчекленип:

— Хо бирда! Аны ашыра айланмасам а...

Асланмырза, ол сёзлени адам эшитмеге эди дегенча, эшик таба тынгысыз къарады. Сора жашыны билегинден кесине тартып:

— Башынга атмы ургъанды?! Къаллайла айта са, итни кючюю! — деп керти ачыуланды. Ол кимни къызы болгъанын билемисе, суубаш?

— Билеме.

— Сора кеси насыбынгы кесинг нек жояса?

— Мен сени ангылаялмайма, атам.

— Энтда къайтарып сорама, къыз кимниди?

— Къырым улуну.

— Ма кёрдюнгмю?

— Угъай.

— Телибаш, Къырым улу уа кимди, билемисе?!

— Билеме. Чурукъ тигиучюдю.

— Неле дейсе?! Къырым улугъа сен къаллайла айтаса? Ол чурукъчу угъай, райисполкомну председателиди, агуман!

— Жангылгъан этесе, атам. Андан сора аллай аты болгъан жокъмуду? Мен аны иги танийма. Чурукъларымы хар заманда анга жаматыучума. Ала-мат устады.

Асланмырза, элгеннген этгенча болуп, жыйырылды да, жашын кесинден ары тюртдю. Къаны асыры къызгъандан, кесин тыялмай, жашыны аллында ёрге сюелип:

— Ол дуппукъбетге терилип ауруунгамы айла-наса, итни баласы! Бу жолдан сора мен сени аны бла кёрсем, эшитмегенме деме! — деди да ич отоугъа ашыгъышлы ташайып кетди.

БАЛДРАЖЮЗЛЕ

Жаз башы. Март. Къар жауа, кюн да, мычымай, аны эрите тургъан кезиу. Юй башларындан бузла салынып, бурунларындан тамычыла акъырын тама тургъан кезиу. Жаз ийиси бурнуна урмаса, отунчуну отунда, суучуну сууда къояргъа жаныгъан балдражюзлени заманы. Алай тау артындан ургъан жылы желле жаз башы кесини орнун алыргъа ашыкъгъанына шагъатлыкъ этедиле.

...Бир бёлек айны къыш сууугъундан буюгъуп тургъан агъачха жан киргенди. Къыш сууукълада юйле тийресинде кечиннген чорбат чыпчыкъла кеслерини уяларына жууукъгъа кёчгендиле. Жумарукъла, къар тюбюнден чыгъып, «кр-р-рт, кр-р-рт!» дей, бир бирлерин чакъырадыла. Къышны узуну тюшген терен къарны кюнню жылыуу жумушатханды. Кече бузлай, кюндюз а жумушай тургъан къар, хант тузча, зыбыр болгъанды. Энди жумарукъ-

лагъа кече къар тюбюне кирип жатаргъа къоркъуу-
луду; къарны башы къатса, жумарукъ, тышына чы-
гъалмай, тунчугъуп къалыргъа боллукъду.

Агъачны къалынына кире баргъанынг къадар,
жаныуарланы ызлары аллай бир кѣп болады. Минг-
жыллыкъ деменгили чинар терекни тюбю сыннган
сабан агъач чучхугъанча къазылыпды. Ол агъач
тонгуз сюрюуню ишиди. Чинар, чертлеуюк, къыш
къар тюбюнде къалгъан агъач алмаланы излей, та-
мыр къаза, ала бир кечеге талай жерни чучхуп ке-
тедиле. Сора экинчи кечеге дери, къалын чырпыны,
къамишни ичинде жатадыла. Кѣз байлана, биягъы
сюрюу кечеги жумушуна атланады.

Тѣгерек таланы ортасындагъы къарт кертме те-
реки тюбюнде тюлкю аякъ ызла... Ол терекни тѣге-
регине, тепсеген этгенча, нек айланнган болур? Хый-
лачы тюлкю, баям, ким эсе да ызындан болгъан би-
реуню ажашдырыргъа кюрешгенди.

Мен хыйлачыны ызын ызлай тургъунчу, къара-
жух парийим сызгъа ичинден бир къоянны къуууп,
талагъа чыгъарды. Тиккъулакъ ачыкъгъа чыкъгъан-
лай, абызырап, ары-бери бир-эки секирди да, Къара-
жух энди жетеди дегенлей, тик ёрге окъча атылды.
Парий, кау-кау эте, къоянны ызындан болду, алай,
къоян терк узайып баргъанын кѣргенде, гыз-гыз эте,
къуйругъун булгъай, къатыма келип, сойланып тох-
тады.

Ингир алагъа къар эрип саркъгъан суучукъла
бузлап тохтайдыла, къарны бети къаты болады.
Энди аякъларынг къаргъа алай бек батмайдыла.
Кюнню жылыууна уянган агъач, кечеги сууукъну
келлигине бюсюремей тынгылагъанча, шош бол-
гъанды.

КЪАДАР

Тенгим Халимге хар тюбегеним сайын адамны къадарыны юсюнден кѣп сагъыш этиучюме. Къадары жашха ачы гыржын да ашатханды, жашауну татлылыгъын, адамны халаллыгъын, огъурлулугъун да кѣргюзтгенди. Къадар жашны бетиндеги замансыз тырмыларында, эртде агъаргъан чачында, сагъышлы кѣзлеринде кесини табын къойгъанды...

— Атамы танымайма,— деп башлайды хапарын Халим... Заводну баш инженерида да, ишден сора Халимни кабинетинде олтурабыз... — Ол Ата журт урушха кетген заманда манга алты жылдан кѣп болмаз эди. Орта Азиягъа кѣчюп баргъан заманыбызда, поезддан къалып, бир сары юзмезли тюздеде анамдан да ажашып къалама. Кюн кюйдюрген тую кырдыкдан ѳзге абери жокъ. Кюн асыры къыздыргъандан, жан-жануар къымылдамайды, къызгъан хауа, чайкъалгъан тенгизча, толкъун этеди. Къайры барыргъа, не амал этерге билмейме. Жилиямукъларым кѣзлерими толтургъандыла да, аллымы кѣрмейме. «Темир жолдан таймай бара кетсем, биреуге не элге тюберме»,— деген акъыл бла поезд кетген жаны таба барама. Кѣпмю бардым, азмы бардым, арыгъанданмы, огъесе къызыуданмы, темир жол жанында къум тѣбеге аунап, къалкъып къалама.

Узакъдан келгенча бир тунукъ ауазны эшитип, сескенип уянганымда, бир текесакъал къартчыкъ юсюме ѳре сюелип тура эди. Мен да эрлай ѳрге турдум.

— Балам, къайры бараса? — деп сорду къарт.

— Ары,— деп поезд кетген жанына къолуму узатдым.

— Къарт, ангыламай, къолуму узатхан жанына къарап, кѣп сагъыш этип турду да :

— Поездданмы къалгъанса? — деп сорду. Жилыргъым тамагъыма тыгъылып, башымы булгъагъандан башха абери айталмадым.

— Киминг барды? — деп сорду дагъыда къарт, энишге ийилип, башымдан сылай.

— Анам, — деп, учунган жюрегими тыялмай, ачыкъ жилидым. Къарт мени кѣкюрегине къысып, булжутургъа кюрешеди, кѣп ариу айтады.

— Кел сора. Мени юйюм былайдан узакъ тюйюлдю, — деп къолумдан тутуп тебиреди.

Аякъ тиреп тохтадым. Поездни ызындан барыргъады акъылым. Алай къарт, ариу айта, булжута, мени юйюне элтди.

Мырзакъулну (къартны аты алайды) юйю темир жол станциячыкъны къыйырында эди. Арбазгъа кире келгениклей окъуна къарт:

— Виба! — деп къычырды.

Топуракъбаш, алаша юйчюк. Эшигини эки жанында, уку кѣзлеча, эки гитче тѣгерек терезечик. Гытыны башына балчыкъ жагъылмагъанлы кѣп бола болур, къалын кырдык чыгъыпды.

— Терек бахчада муркку эте тура эдим, — деп алаша бойлу, узунэтек, къатангы къарт къатын, къолларын этегине сюрте, юй артындан чыкъды.

— Балам, жилиама, балам, — дегенден башха, ди? — деп ынна, къатыбызгъа жанлап, бир къартха, бир манга къарай, арсарлы сорду. Аны кѣргенлей, анам эсиме тюшюп, ёксюнюп жилиап башладым.

— Балам, жилиама, балам, — дегенден башха, ынна, жунчюуракъ болуп, абери айталмайды.

— Дастархан къура. — Бала ачды, — деп Мырзакъул арбазда тут терекни тюбюнде жайылып тургъан кийизге чѣкдю, мени да къатына олтуртду.

Мырзакъулну бир къызы, бир жашы бардыла. Къызы башха элде эрдеди, жашы кесини юйюрю бла ол тийреде жашайды. Аны жашчыгъы Рахим бла тенгбиз да, школгъа бирге къурадыла, бир классха жюрип башладыкъ. Ал кезиуде анамы кёрюп иш къояр эсем деп, паровоз къычырса, чаба да станциягъа чыгъа, хар вагонну терезелерин санай, поезд озгъандан сора аны ызындан термиле, бир ауукъ заман турдум. Мен мудах болсам, Мырзакъулну да мудахлыкъ бийлейди. Ынна уа кёз жашларын башында акъ жаулугъуну къыйыры бла къургъакъсытады. Рахим келип, аны бла ойнай тургъанымы кёрселе, эки къартны да кёзлери жарыйдыла.

Арада бир бёлек заман озду. Ючюнчю классха жюрип эдим. Бир кюн пионер вожатабыз классха кирди. Устаз бла шыбырдашып, манга къарады да:

— Сени директор чакъырады,— деди. Мен устазны бетине къарадым. «Бар»,— деп устазым башын булгъады.

Директорну кабинетине кирмегенме да, эшикни акъырын къагъып, арсарлы ачдым. Директордан сора да милиция форма кийген бир тиширыу бла, эр киши олтурадыла. Ийменип, артха да бир туракълайма. Ол заманда милиция форма кийген тиширыу мени къатыма олтурду да, умбашыма къолун салып:

— Тукъумунг къалайды? — деп жумушакъ ауазлы сорду.

— Мырзакъулов.

— Кеси тукъумунг дейме. Къайда туугъанса?

— Кавказда. Таулуев.

— Ананг къайдады? Ол соруудан сора, жукъу-

дан жайыкыгъанча, тиширыуну кёзюне сакъ къарадым.

— Ананг къайдады? — деп къайтарды ол со-рууун.

Анам, биягыгъа, эсима тюшдю да, кёлюм толду. Ауазым кючден чыгъа:

— Билмейме.— Вагондан тюшгенимлей, поезд кетип кългъанды.

— Нек тюшген эдинг?

— Билмейме.

— Ананг Алма-Атадады. Ол сёзлени эшитгенимде, жүрегим терк-терк уруп, башым төгөрек айланып башлады.

— Анам, анам! Табыгъыз анамы! — деп тиширыуну кёкюрегине башымы салып жилидым.

— Ахшы, бала, ахшы,— дегенден башха ол огъурлу тиширыуну аузундан чууу чыкъмайды.— Кел, сени ананга жиберейик.

* * *

Бата баргъан кюн кыйыры-чеги кёрюнмеген аулакны кызартханды. Къызыулукъ сынганлай, кумлу тюзде жан-жануар къозгългъанды. Элни кыйырындагы къамишли кёлден макъаланы кър-р-р, кър-р-р тауушлары тохтаусуз эшитиледи. Сенгирчелени чыкъырдагъанлары да, кърмач чартлагъанча, андан-мындан чыгъады.

— Мырзакъл бла ынна, Рахим да, мени ашыра, станциягъа келгендиле. Мырзакъл бла Рахим бек мудахдыла. Ыннаны уа жилигъандан кёзлери кып-кызыл болгъандыла.

— Балам, къагыт жаза тур,— деди Мырзакъл. Бек ашыгып сакъларыкма.

— Насыплы бол, балачыгъм.— Къартлыгъм-

да, билмей тургъанымлай, жюрегиме жау болуп жагъылгъан эдинг да, энди бауурумдан юзюлгенча болдунг. Амал жокъ. Биз санга анангдан иги болалыкъ тюйюлбюз. Ахшы жолгъа, кёз жарыгъым, бизни унутма,— деп Биба ынна бетимде уппа этмеген жер къоймады.

* * *

Жиляй-жиляй, кёз жашларын тауусхан анам мен келгенден сора жангыдан тирилди. Кече тёшегине кирсе, эртден турса да, манга аталыкъ-аналыкъ этген, баласын анасына сау-саламат тапдыргъан Мырзакъулгъа бла Биба ыннагъа, милиция форма кийген огъурлу тиширыугъа да алгъыш этеди. Мен да, къартлагъа, Рахимге да письмо жаза, аланы да саулукъ хапарларын биле, арабызны юзмей турама.

Ол заманда къазах школну жетинчи классында окъуй эдим. Кюн тюшден ауа, школдан къайтып келе, тенглеримден бири аллыма келе тура эди. Жашчыкъны суху атлагъанына жюрегим къайгъылы болду.

— Халим, анангы больницагъа алып кетгендиле... эси аууп къалгъанды да,— деди ол арлакъдан окъуна, гургун солуу эте.

Халим былайда хапарын тохтатды. Терен кючсюндю да, хуржунундан сигарет чыгъарып къабындырды.

— Ёпге солуу этип, мычымай больницагъа жетдим. Алай, не медет, анам мени таныялмады. Кёзлерин ача да, къыса тургъан болмаса, аузун ачып сёз айтмады, барымы, жогъуму да билалмады. Мыйысына къан чабып, юч кюнден сора анам, хариш, жайыкъмай ёлюп кетди.

Анам сау кьададар бирде кесими ёксюзге санамаучу эдим да, энди жюрегим бек ууалды. Устазларым, тенглерим, коншу-тийрем да мени жангызлай кьоймадыла. Школну директору элтип профтехучилищеге салды. Аны бошагъандан сора, заводда токаръ болуп, бир бёлек жыл ишледим. Завод кесини хакъы бла окъургъа жиберди. Андан арысын айтыр кереги жокъду, кесинг да билесе.

Кюн тау артына букъду. Халим, хапарын бошап, сигаретин тарта, кесин чыракъ жарыкъгъа ура да, артха уча тургъан гебенекчикге кёп къарап турду. Сора, столну ящигин ачып, бир къауум къагъытланы аллына салды.

— Тамбла совещанием барды. Бираз ишлейим, — деп жазыу этип башлады.

«ГЮЛ ТАЛА»

Саматчыкъны бюгюн къууанчына чек жокъду. Школгъа биринчи атланган кюнюдю. Атасыны кьолундан тутуп, кенг орамны энишге тартып, школ таба келеди. Аркъасында портфели, юсюнде жангы формасы, аягъында къап-къара чурукълары... Кёремисиз мени атам къаллайды дегенча, Саматчыкъ санлап бирде атасыны кёзюне ёхтем къарайды. Сора кими анасы, кими ыннасы, кими да атасы бла школгъа бара тургъан тенглерине да кёз жетдиреди. Башына эркинирек болгъан фуражкасын кьолуна алып, женги бла сыйпагъан да этеди.

Алай эте Саматчыкъ тёрт этажлы, айбат школну арбазына къалай жетгенлерин билмей къалды. Сабийле, ата-аналары да арбазны тыкъ толтурупдула.

Жашчыкъла — акъ кёлекчикле, къара кёнчекле, къызчыкъла уа моргъулдум жыйрыкъчыкъла, акъ алботала кийипдиле. Боюнларында уа къызыл галстукла... Кенгден къарагъан аланы гюл тала сунарыкъды. Къызыл галстукла такъгъан жашчыкъланы бла къызчыкъланы кёргенде, Саматчыкъ мудахланып, атасыны этегинден тартды да:

— Манга да къызыл галстук такъ, — деди. Саматчыкъны атасы алгъа не айтыргъа билмей жунчуду. Сора симсиреп башлагъан жашчыгъына ийилп:

— Сен алыкъа гитчечиксе, — деп къулагъына шыбырдады. Школдан къайтырынга ананг галстук алып турлукъду. Саматчыкъ симсирегенин тохтатды, биягъыча женги бла кёз жашларын сюртдю.

Олсагъатдан къонгуроу къагъылды, школну эшиклери ачылдыла. Сабийле, къауум-къауум болуп, классларына кирдиле. Саматчыкъны да атасы келтирип бир кенг отоуда партагъа олтуртду да, чыгъып кетди.

Саматчыкъ, анасы юйретгенча, эки къолун партагъа салып олтурады. «Былай олтургъан нечик аманды. Билеклерим да арыдыла», — деп Саматчыкъ аркъасын партаны шинтигини къангасына тыяндырды. Сора кёзю къабыргъада тагъылып тургъан уллу суратха илинди. «Бу устазыбыз болур».

Саматчыкъ асыры терен сагъышха кетгенден устаз классха киргенин сезмей къалды. Хоншусу жингириги бла къатылгъанда, элгеннен этгенча, ол секирип ёрге турду. Аны кёрюп тургъан устаз къыз кюлюмсюреп, сабийле бла саламлашды да, жерлерине олтуртду.

— Мен сизни устазыгъызма. Атым Лейла Масхудовнады, — деп устаз класс журналдан сабийлени тукъум атларын окъуп башлады.

...Эки дерс озгъанды. Переменде Саматчыкъ кесине жангы шагъырейле да тапханды. Алай ючюнчю дерсде уа зриге башлагъанды. Арбазда къашха бузоучукъ бла ойнаучусу эсине тюшеди. Ыннагъа да тансыкъ болгъанды. «Амма галстук алгъан болур. Къып-къызыл галстук...» дейди кеси кесине. Сора Саматчыкъ бир затын унутханча, партфелчигин кётюрюп, арсарсыз кетип тебиреди.

— Къайры тебирегенсе, Самат? — деп сорду Лейля Масхудовна:

— Амма галстук алыргъа айтханды. Келтирген болур. Ыннагъа да тансыкъ болгъанма, — деп Саматчыкъ кирпичлерин терк-терк къагъа, устазгъа къарап тохтады.

БАШЛАРЫ

Биз төртеуленбиз	5
Хораз	20
Къызгъанч	22
Хыпыяр	25
Жалчы	27
Еге ана	31
Тенгликни багъасы	36
Сын	45
«Буслиман топуракъ»	59
Сюйюнчюнг мени	72
Балдражюзле	75
Къадар	78
«Гюл тала»	84

Для среднего школьного возраста

Жамал Махаевич Текуев

ОЗОРНИК

На балкарском языке

Редактор **И. Х. Бабаев**

Художник **В. А. Сиротинцев**

Художественный редактор **З. Х. Бгажноков**

Технический редактор **Л. Д. Жарашуева**

Корректор **Ф. Я. Теппеева**

Сдано в набор 28/VI 1974 г. Подписано к печати

13/VIII 1974 г. Формат 70×108^{1/32}. Бумага офсетная

№ 1. Физ. п. л. 2,75. Уч.-изд. л. 3,37. Усл. п. л. 3,85

Тираж 2000 экз. Заказ № 6331. Ч 01032

Цена 12 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33